

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İBN-İ FÛREK ve *MÜŞKİLÜ'L-HADİS VE BEYÂNÜH*
ADLI ESERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih ÇİMEN

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı: Hadis

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Muhammet BEYLER

AĞUSTOS - 2015

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İBN-İ FÛREK ve MÜŞKİLÛ'L-HADİS VE BEYÂNÛH
ADLI ESERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih ÇİMEN

(127213040)

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı: Hadis

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Muhammet BEYLER

Bu tez .../.../2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr.
Muhammet BEYLER

Jüri Başkanı

Kabul

Red

Düzeltme

Yrd. Doç. Dr.
Ebubekir SİFİL

Jüri Üyesi

Kabul

Red

Düzeltme

Yrd. Doç.Dr.
Fatma KIZIL

Jüri Üyesi

Kabul

Red

Düzeltme

Yrd. Doç.Dr.
Mehmet EFENDİOĞLU

Jüri Üyesi

Kabul

Red

Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Fatih Çimen

10.08.2015

ÖNSÖZ

Allah Resûlü'nün (s.a.s) vefatından sonraki süreçte ortaya çıkan siyâsî ve îtikâdî ihtilâflarla birlikte meydana gelen hemen her olayda, bütün fırkaların Kur'ân'dan sonraki başlıca dayanağı hadisler olmuştur. Bu noktada hadislerin doğru anlaşılması büyük önem arz etmektedir.

İslâm toplumunda, Kur'ân ve sünnet'in desteğini alamayan hiçbir fikrin veya iddianın kabul edilme şansının olmayışı, birtakım fırkaları, eksiltmeler, ilâveler, te'viller ve değiştirmeler şeklinde, hadisler üzerinde bazı tasarruflarda bulunarak, hadisin yaptırım gücünden yararlanmaya yöneltmiştir. Bu tasarruflar, beraberinde hadisler ve hadislerin âyetlerle arasında çelişkiler bulunduğu iddiasını da gündeme getirmiş, hadislerin doğru anlaşılması noktasında olumsuz tutumlara neden olmuştur. Bu olumsuz tutumlar, tabîî olarak hadisi savunma ve koruma çalışmalarının başlamasına, dolayısıyla hadisleri anlama ile ilgili ilimlerin de teşekkülüne neden olmuştur.

Hicrî III. (IX.) ve IV. (X.) asırlar, hadis ilmi ile ilgili çalışmaların yoğun olarak devam ettiği bir dönemdir. Sahih hadislerin toplanmış ve konularına göre tasnif çalışmaları yapılmış olmasına rağmen, rivayetler arasındaki çelişkiler konusunda tartışmalar gündemde kalmaya devam etmiştir. Bu tartışmalar esnasında çelişkili gibi görünen rivayetlerle ilgili bazı îtikâdî mezheplerin itiraz ve eleştirilerine muhaddisler ve kelâmcılar tarafından reddiyeler yazılmış ve bu alanda eserler telif edilmiştir. İşte İbn Fûrek, h. IV. (X.). asırda, tartışmalara konu olan müşkil hadisleri, Ehl-i sünnet kelâmına uygun şekilde te'vîl etmek sûretiyle bid'at fırkalara karşı mücâdele ederek bu alanda eser telif etmiş ilmî bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müşkilü'l-hadis alanında kaleme alınmış eserler, bir yönüyle hadislerin doğru anlaşılmasına hizmet ederken diğer yönüyle de müslümanların inanç noktasında hataya düşmelerini önlemektedir. Bu bakımdan yüksek lisans tezi olarak, müşkilü'l-hadis alanında telif edilen bir eserin incelenmesi uygun görülmüştür. İbn Fûrek'in "*Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*" adlı eserini tercih etmemizde, söz konusu eserin kendi alanında üç kaynaktan biri olması etkili olmuştur.

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamızın giriş kısmında çalışmanın önemi ve amacı ile kaynakları ve metodu hakkında bilgi sunulmuştur.

Birinci bölümünde ilk olarak müşkilü'l-hadis ve ilgili kavramların sözlük ve terim anlamları aktarıldıktan sonra, müşkilü'l-hadis ilminin doğuşu ve gelişimi anlatılmış, ayrıca bu alanda telif edilen temel eserler ve müşkilü'l-hadis ile muhtelifü'l-hadis arasındaki farka da değinilmiştir. İkinci bölümde, İbn Fûrek'in yaşadığı dönem, hayatı, hocaları, talebeleri, ilmî kişiliği ve eserleri hakkında özet bilgiler aktarılmıştır. Üçüncü bölümünde ise çalışmanın asıl konusunu teşkil eden İbn Fûrek'in "*Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*" adlı eseri tanıtılarak muhtevâ açısından tahlil edilmiştir. Bu bölümde eserin hadis ilmi açısından analizi, müellifin müşkil hadisleri te'vîl ederken uyguladığı metot örnekleriyle birlikte açıklandıktan sonra, eserdeki bazı te'vîllerin, yine bu alanda önemli bir âlim olan İbn Kuteybe'nin tevilleri ile mukâyesesi yapılmıştır.

Çalışmada vâki hataların telafisi için Cenâb-ı Hak'tan yardım ve tevfiik niyaz eder, tezin hazırlanması sürecinde üzerimde çok büyük emeği bulunan, değerli görüşleri ve yönlendirmeleriyle ilmî hayatıma önemli katkılar sağlayan muhterem hocam Yrd. Doç. Dr. Muhammet BEYLER'e, jüri üyeleri Yrd. Doç. Dr. Ebubekir SİFİL, Yrd. Doç. Dr. Fatma KIZIL ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet EFENDİOĞLU'na en kalbî şükranlarımı sunarım.

Fatih ÇİMEN
Yalova 2015

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	i
ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	ix

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLMİ

I. MÜŞKİLÜ'L-HADİS KAVRAMI

A. MÜŞKİLÜ'L-HADİS KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMINI.....	5
1. Sözlük Anlamı.....	5
2. Terim Anlamı.....	5
B. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLE İLGİLİ TERİMLER.....	7
1. Müteşâbih.....	7
2. Muhtelif.....	7
3. Müteâriz.....	8
C. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLE MUHTELİFÜ'L-HADİS ARASINDAKİ FARK.....	9

II. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ.....	11
---	----

III. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLMİNİN ÖNEMİ.....	15
---	----

IV. MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIM TARZLARI.....	17
A. MUHADDİSLERİN MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIMI.....	17
B. KELAMCILARIN MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIMI.....	20
C. MÜŞEBBİHENİN MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIMI.....	21
V. HADİSLERDE GÖRÜLEN TEÂRUZ ŞEKİLLERİ.....	22
A. Hadisin Âyet ile Teâruzu	22
B. Hadisin Hadis ile Teâruzu	23
C. Hadisin İcma‘ İle Teâruzu.....	24
D. Hadisin Kıyas ile Teâruzu.....	25
E. Hadisin Akıl ile Teâruzu	26
VI. MÜŞKİLÜ’L-HADİS İLE LGİLİ ESERLER.....	27
A. İBN FÛREK ÖNCESİ ESERLER.....	27
1. İmam Şâfiî’nin <i>İhtilâfu’l-Hadis</i> ’i.....	27
2. İbn Kuteybe’nin <i>Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadis</i> ’i.....	28
3. Tahâvî’nin <i>Müşkilü’l-Âsâr</i> ’ı.....	29
4. Diğerleri.....	29
B. İBN FÛREK SONRASI ESERLER.....	30
1. İbnü’l-Cevzî’nin <i>Keşfü’l-Müşkil</i> ’i.....	30
2. Diğerleri.....	30
VII. DEĞERLENDİRME.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

İBN-İ FÛREK’İN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE

İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. İBN FÛREK’İN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI.....	35
A. YAŞADIĞI DÖNEM.....	35

1. Siyâsî Durum.....	35
2. İctimâî Durum.....	35
3. Kültürel ve İlmî Durum.....	36
B. HAYATI.....	38
1. Adı, Doğumu ve Vefatı.....	38
2. İlim Tahsili, Hocaları ve Talebeleri.....	40
II. İBN FÛREK'İN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ.....	42
A. İBN FÛREK'İN İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	42
1. Usulcülüğü.....	43
2. Tefsirciliği.....	43
3. Hadisçiliği.....	44
4. Tasavvufî Yönü	45
5. Kelâmcılığı.....	46
5.1. Kelâm İlmindeki Yeri.....	46
5.2. Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşleri.....	47
B. ESERLERİ.....	51
1. İbn Fûrek'in Günümüze Ulaşan Eserleri.....	51
2. İbn Fûrek'in Günümüze Ulaşmayan Eserleri.....	56
3. İbn Fûrek'e Ait Olmadığı Halde Ona İsnad Edilen Eserler	58
III. DEĞERLENDİRME.....	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN FÛREK'İN *MÜŞKİLÜ'L-HADİS VE BEYÂNÜH* ADLI ESERİNİN TANITIMI VE MUHTEVÂ DEĞERLENDİRMESİ

I. ESERİN GENEL OLARAK TANITIMI VE İÇERİĞİ.....	61
A. ESERİN ADI, BASKILARI VE TE'LİF AMACI.....	61
1. Eserin Adı.....	61
2. Baskıları.....	61
3. Te'lif Amacı.....	62
B. ESERİN İÇERİĞİ.....	62
II. ESERİN MUHTEVÂ DEĞERLENDİRMESİ.....	65
A. ESERİN HADİS İLMİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ.....	65
1. İbn Fûrek'in Hadisleri Nakil Şekli.....	65
1.1. İsnad Nakli.....	65
1.2. Metin Nakli.....	69
2. Sebeb-i Vürûd Açıklaması.....	71
B. İBN FÛREK'İN MÜŞKİL HADİSLERİ TE'VİL METODU.....	71
1. Âyetten Delil Getirerek Açıklama.....	72
2. Hadisten Delil Getirerek Açıklama.....	74
3. Arapça Dil Kullanımlarıyla Açıklama.....	75
4. Şiir Kullanımıyla Açıklama.....	75
5. Soru-Cevap Metoduyla Açıklama.....	77
6. İşkâle Sebep olan Kelimeyi Allah'tan Başka Bir Varlığa İsnad Etme.....	78
7. Mecâzî Yorumlama Metodu İle Açıklama.....	78

8. Farklı Hadisleri Konuyla İlişkilendirerek Açıklama.....	79
9. Hadiste Geçen Allah'ın İsimlerini Başka Bir Varlığa İsnat Etme.....	79
C. ESERDEKİ BAZI TE'VİLLERİN İBN KUTEYBE'NİN ESERİNDEKİ TE'VİLLER İLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	80
1. Sûret Hadisi.....	80
2. “Esâbi” Hadisi.....	83
3. “Yemîn” Hadisi.....	84
D. ESERİN İLMÎ DEĞERİ.....	85
1. Hadis İlmi Açısından.....	85
2. Kelâm İlmi Açısından.....	86
E. ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	87
F. ESERE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER.....	87
III. DEĞERLENDİRME.....	88
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA.....	93
ÖZGEÇMİŞ.....	106

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-selâm
AÜİFD	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
Bkz.	: Bakınız
CÜİFD	: <i>Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
çev.	: Çeviren
DAD	: <i>Dîni Araştırmalar Dergisi</i>
DFİFD	: <i>Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
DİA	: <i>Diyanet İslâm Ansiklopedisi</i>
EÜSBED	: <i>Eskişehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i>
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
KAD	: <i>Kelâm Araştırmaları Dergisi</i>
Ktp.	: Kütüphane
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
PÜİFD	: <i>Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
r.a.	: Radıyallahu 'anh
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	: <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>

ŒİAD : Œarkiyat İlmî AraŒtırmalar Dergisi

thk. : Tahkik Eden

ts. : Tarihsiz

UİAD : *Usûl İslâm AraŒtırmaları Dergisi*

UÜİF : Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Vd. : Ve Devamı

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: İbn Fûrek ve Müşkilü'l-Hadis ve Beyânüh Adlı Eseri	
Tezin Yazarı: Fatih ÇİMEN	
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Muhammet BEYLER	
Kabul Tarihi:	Sayfa Sayısı: X+106
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı: Hadis	
<p>İbn Fûrek (ö. 406/1015), h. IV. (X.) asırda yaşamış çok yönlü bir âlimdir. Başta kelâm olmak üzere fıkıh, hadis gibi birçok alanda eserler veren müellif, Eş'arî mezhebi içerisinde, mezhebin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'den (ö. 324/936) sonra üçüncü kuşakta yer alan önemli bir ilmî şahsiyettir. Çağdaşı olan Bâkılânî (ö. 403/1013) ile birlikte, mezhebin görüşlerinin yayılmasında ve sistemleşmesinde son derece etkili olmuştur. İbn Fûrek'in yüze ulaşan eserleri arasında bir de hadis alanında telif ettiği <i>Müşkilü'l-hadis ve beyânüh</i> adlı eseri vardır. Bu çalışmada, müşkilü'l-hadis ilminin önemi bağlamında, İbn Fûrek'in özellikle haberî sıfatlarla ilgili müşkil hadislerin te'vîli konusunda, eserinde takip ettiği, te'vîl metotlarının tespiti amaçlanmıştır. Haberî sıfatların Eş'arî ekolü içerisinde te'vîl edilmeye ve kabul görmeye başlamasının ilk adımı olarak değerlendirebileceğimiz İbn Fûrek'in yaklaşımı, bu eserde net bir şekilde görülebilmektedir.</p> <p>Tez; giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm müşkilü'l-hadis'in temel kavramları, tarihî seyri, önemi, literatürü ve hadislerdeki işkâl çeşitleri gibi konuları içermektedir. İkinci bölümde ise, İbn Fûrek'in hayatı ve ilmî kişiliği konuları yer almaktadır. Eserin tanıtımının ve muhtevâ değerlendirmesinin yapıldığı üçüncü bölümde, ilgili eserin hadis ilmi açısından analizi yapılarak, İbn Fûrek'in müşkil hadisleri açıklama metodu, bazı te'vîllerin, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) yaptığı te'vîllerle mukâyesesi ve esere yöneltilen eleştiriler ele alınmaktadır.</p>	
Anahtar Kelime: İbn Fûrek, Müşkilü'l-hadis, Müşkilü'l-hadis ve beyânüh, İşkâl	

Yalova University Institute of Social Sciences

Master Thesis Summary

Thesis Title: Ibn Fūrak and his work named Müşkilü'l-Hadith and Beyânüh
Thesis Author: Fatih ÇİMEN
Advisor: Yrd. Doç. Dr. Muhammet BEYLER
Date of Acceptance: Total Number of Pages: X+106
Department : Temel İslam Bilimleri Field of Study: Hadith
<p>Ibn Fūrak (d. 406/1015) is a multi-faceted scholar who lived in the tenth century. The writer, who has masterpieces in several areas such as kalam, fiqh, hadīth, is the major scholar in the third generation in Ash‘arī school after Abu-l-Hasan al-Ash‘arī (d. 324/936), the founder of the school. He had been extremely influential in spreading and systematizing the views of the school with his contemporary Al-Bāqillānī (d. 403/1013). Among his hundreds of books, there is also a work named <i>Mushkil al-hadīth and bayānuh</i> in the area of Hadith. In this study, it is tried to identify Ibn Fūrak’s methods of interpretation of ahādīth especially those about khabarī attributes. His approach can be clearly seen in his work which can be considered as the first step of interpretation of khabarī attributes in Ash‘arī school.</p> <p>The thesis consists of introduction and three chapters. The first part covers the basic concepts, historical process, importance, literature of mushkil al-hadīth and types of ishkāl in ahādīth. The second part examines Ibn Fūrak’s life and his scholarly personality. The evaluation of work and its content is made in the third chapter. In this chapter <i>Mushkil al-hadīth and bayānuh</i> is also analysed in terms of Hadīth discipline. Ibn Fūrak’s methods of explanation of mushkil ahādīth, some of his interpretations, their comparisons with those of Ibn Qutayba’s (d. 276/889), and the critics of his work are discussed in the last chapter of the thesis.</p>
Keywords : Ibn Fūrak, Müşkilü'l-Hadith, Müşkilü'l-Hadith and Beyânüh, Iskal

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Sünnet, Kur'ân-ı Kerim'den sonra İslâm dininin ikinci temel kaynağıdır. Sünnet'i doğru anlamının dini doğru anlamak olduğu gerçeğinden yola çıkarak, hadislerin doğru anlaşılması meselesi dün olduğu kadar bugün de önemini korumaktadır. İşte müşkilü'l-hadis, hadislerin, hem hadislerle hem de diğer şer'î delillerle arasındaki teâruzları gidererek, doğru anlaşılmasına hizmet eden bir disiplindir.

İbn Fûrek (ö. 406/1015), kendi döneminde teşbîh ve tenzîh ilkesine aykırı olarak tartışmalara konu olan hadisleri, hem kendinden önceki âlimlerin yorumlarından yararlanarak, hem de kendi geliştirdiği metodlarla te'vîl ederek, Ehl-i sünnet'in kelâmî görüşlerini yaymak ve savunmak için büyük çaba harcamıştır. O, bu çabasıyla bir yönden de hadislerin doğru anlaşılmasına hizmet etmiştir. Onun hadislerin anlaşılması ile ilgili geliştirdiği te'vîl metodları, bu alana yeni bir soluk kazandırmış, kendinden sonrakilere de bu konuda ışık tutmuştur. Hadislerin doğru anlaşılması meselesinin bu gün dahî önemini kaybetmemiş olması, müşkilü'l-hadis ilminin, özellikle hadis ilimleri içinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızdaki amaç; müşkilü'l-hadis ilmini tanıtarak, İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh* adlı eserini, müşkil hadisleri te'vîl ederken uyguladığı metodları tespit ederek tahlil etmektir.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Müşkilü'l-hadis ile ilgili müstakil çalışmalar daha çok son dönem hadis araştırmacılarının çalışmalarına konu olmuştur. Bu itibarla çalışmanın birinci bölümünde, İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İFAV İstanbul 2012) ile Ayhan Tekineş'in *Hadisleri Anlama Problemi* (Işık Yayınları 2002) adlı çalışmaları en çok yararlanılan eserler olmuştur. Ayrıca, Üsâme b. Abdullah el-Hayyât'ın *Muhtelifu'l-hadis*, Abdülmecîd es-Süsve'nin *Menhecü't-tevfik ve't-tercîh beyne muhtelifi'l-hadis* ile Abdülazîz b. Mukrin el-Kusayyır'ın *el-Ehâdisü'l-müşkileti'l-vârideti fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Bununla birlikte İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si gibi hadis usûlünün ilk kaynaklarına da, yer yer inilmiştir. İbn Fûrek'in hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgiler verilen ikinci bölümde ise İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân'ı*, İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *Tebyin-i kezibi'l-müfteri*'si, Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakātu's-Şâfi'iyye*'si ve bunlarla birlikte, Yusuf Şevki

Yavuz'un *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti* isimli yüksek lisans tezi ile yine Yusuf Şevki Yavuz'un kaleme aldığı *DİA* "İbn Fûrek" maddesi, yaralandığımız çalışmalar olmuştur.

İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh* adlı eserinin farklı baskıları mevcuttur. Tezde Musa Muhammed Ali tarafından tahkik edilen baskısı esas alındı. Bu tercihte, baskının hem Haydarâbad baskısına uygun oluşu, hem de el-Mektebetü'ş-şâmile isimli programda yüklü ve matbu'a uygun olması etkili olmuştur. Ayrıca bu sayede, çalışmada açıklanan bilgilere daha çabuk ulaşılabilecektir. Diğer baskılardan yapılan alıntılarda eserin tahkik ve neşir bilgisi ayrıca dipnotlarda gösterildi.

Eserde geçen hadisler hakkındaki değerlendirmeler bizzat eserin kendisi incelenerek yapılmış, müellifin özellikle isnad ve metin bilgisi verdiği hadisler ayrıca dikkate alınmıştır. İbn Fûrek'in gerek hadis metni, râvîsi ve gerekse ilgili hadis hakkında yorum yapan âlimler ile ilgili zikrettiği iddialar, tetkik edilerek vakıya uygun olup olmadığı tespit edilmiştir. Müellife yöneltilen eleştiriler bağlamında, eserinde zikrettiği bazı hadis metinlerinin, mütâbi'leriyle mukâyesesi yapılarak, hadis nakli konusunda karşılaşılan problemler ortaya koyulmuştur. Bu sayede müellifin hadis nakletmedeki tutumu tespit edilerek, eserin hadis ilmi açısından durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca müellifin, müşkil hadislerin te'vîlinde kullandığı metotlar tespit edilmiş, bazı te'vîllerin, İbn Kuteybe'nin yaptığı te'vîller ile mukâyesesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLMİ

I. MÜŞKİLÜ'L-HADİS KAVRAMI

A. MÜŞKİLÜ'L-HADİS KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMAMI

1. Sözlük Anlamı

Sözlükte, “ihtilâflı, karışık ve çözümü zor” anlamlarına gelen “*müşkil*” kelimesi,¹ if‘âl babından gelen “*eşkele*” fiilinin ismi fâilidir. Araplar, bir iş kişiye karışık geldiği zaman “*أشكَلتْ عَلَيَّ الْأَخْبَارُ*”,² haberler çelişkili geldiğinde de “*أشكَلتْ عَلَيَّ الْأَخْبَارُ*” derler.³ Ayrıca benzerliklerinden dolayı birbiriyle karıştırılan nesnelere de müşkil denilmiştir.⁴

İşkâl kelimesi hadislerde de, sözlük anlamına uygun olarak, “karışık olmak” anlamında kullanılmıştır. Meselâ, Allah Resûlü (s.a.s.) Mu‘âz b. Cebel’i (r.a.) Yemen’e, İslâmiyet’i tebliğ için gönderdiğinde, “sadece bildiğin meselelerde hüküm ver. Bir mesele sana karışık gelirse (eşkele), açıklığa kavuşuncaya kadar veya bana yazarak cevabını öğreninceye kadar bekle, karar verme!” buyurmuştur.⁵ İbn Fûrek de (ö.406/1015) eserinde müşkil kelimesini, anlamı kapalı, beyâna muhtaç olan kelime anlamında kullanmıştır.⁶

2. Terim Anlamı

Gerek hadis usûlü âlimleri, gerekse müşkilü'l-hadis alanında eser telif eden ilk dönem müelliflerden, müşkilü'l-hadisın müstakil olarak tarifini yapan olmamıştır.⁷ Tahâvî (ö. 321/919) *Şerhu Müşkilü'l-âsâr* isimli eserinin mukaddimesinde; “Allah Resûlü (s.a.s.) tarafından makbul senedlerle rivâyet edilen hadislerde, insanların çoğunun bilmesi ve anlaması mümkün olmayan şeyler gördüm. Gücümün yettiği kadar bu

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali Kebîr-Seyyit Ramazan Ahmed, Dâru'l-meârif, Kâhire 1984, VI, 2310; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-âmme, Matbaa-ı Bulak, Kahire 1977, III, 389.

² el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Ali Hasan el-Hilâlî, Dâru'l-Mısriyye, Kahire ts., X, 22; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 2311.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 2311.

⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, III, 389.

⁵ İbn Mâce, “Ebvâbu's-sünne”, 8.

⁶ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, thk. Musa Muhammed Ali, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1985, s. 231, 283.

⁷ Abdülazîz b. Mukrin el-Kusayyır, *el-Ehâdisü'l-müşkileti'l-vârideti fi tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İbni'l-Cevzi, Riyad 2008, s. 21.

hadislerdeki müşkili beyan etmek istedim...’’⁸ diyerek müşkilin mânasına işaret etmiştir. Ancak, bu ifâde, tarif mahiyetinde değildir. Bu ve benzeri örneklerden hareketle hadisçilerin, müşkil kelimesini, müteşâbih, muhtelif ve mânası kapalı her sözü kapsayacak şekilde kullandıkları anlaşılmaktadır.⁹

“Müşkilü’l-hadis” terkibi, rivâyet asrında genellikle, “hadiste bulunan müşkil kelime” anlamında, muahhar dönemlerde ise daha çok sıfat hadislerini anlatmak için kullanılmıştır.¹⁰ Nitekim İbn Fûrek’in *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh* adlı eseri de sıfat hadislerini ihtivâ etmektedir.

Müşkilü’l-hadis hakkında yapılan tariflere, son dönem araştırmacıların yazdıkları eserlerde rastlamak mümkündür. Usâme b. Abdullah el-Hayyât, müşkilü’l-hadisi şöyle tarif etmiştir: “Allah Resûlü’den (s.a.s.) makbul isnadlarla rivâyet edildiği halde, muhâl anlamlar hatıra getiren veya Kur’ân ve sünnetle sabit olmuş şer’î delillere muâriz görülen hadislerdir.”¹¹ Abdullah Mensûr’un *Müşkilü’l-Kur’ân* isimli eserinde buna yakın olarak yaptığı müşkilü’l-hadis tarifi şöyledir: “İçinde insanların çoğunun bilmediği kelimeler bulunan veya âyet, hadis ve bunlar gibi mu’teber şer’î delillerden muârizı bulunan, makbul senedlerle Allah Resûlü’nden (s.a.s.) rivâyet edilmiş hadislerdir.”¹² Abdülazîz b. Mukrin el-Kusayyır da, müşkilü’l-hadisin, hadis âlimleri tarafından etraflı bir tarifinin yapılmadığını ifâde ettikten sonra, kapsamlı olduğunu iddia ederek şöyle bir tarif getirmiştir: “Allah Resûlü’nden (s.a.s.) makbul senedlerle gelen, zâhiri itibariyle Kur’ân ve sünnete, icmâ’, kıyas ve diğer şer’î kaidelere muâriz gözüken veya zâhiren muhâlif olan, ilme, his ve akla muâriz olan hadislerdir.”¹³

⁸ Tahâvî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1994, s. 6.

⁹ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul 2002, s. 29.

¹⁰ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 32.

¹¹ Üsâme b. Abdullah el-Hayyât, *Muhtelifü’l-hadis beynel-muhaddisîn ve’l-usûliyyîn ve’l-fukahâ*, Dâru’l-fazîle, Riyad 2001, s. 32.

¹² Abdullah Mensûr, *Müşkilü’l-Kur’âni’l-Kerim*, Dâru İbni’l-Cevzî, Riyad 2004, s. 53.

¹³ Abdülazîz b. Mukrin el-Kusayyır, *el-Ehâdisü’l-müşkile*, s. 23; Müşkilü’l-hadisin aynı anlamda ki diğer tarifleri için bkz. Abdülmecîd Mahmud, *Ebû Ca’fer et-Tahâvî ve eseruhu fi’l-hadis*, Dâru’l-ulûm, Kâhire 1964, s. 260; Nureddin İtr, *Menhecü’n-nakd fi ulûmi’l-hadis*, Dâru’l-fikr, Dimaşk 1997, s. 337.

B. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLE İLGİLİ TERİMLER

1. Müteşâbih

“Müteşâbih” kelimesi, tefâ‘ul babından ism-i fâil olup, iki şeyin birbirine benzemesi¹⁴ ve bu sebeple karışık olması” anlamına gelmektedir.¹⁵ Kur’ân-ı Kerim’de teşâbüh kökünden türeyen kelimeler sekiz yerde geçmekte ve bunlardan birinde karışık olmak,¹⁶ diğer birinde anlaşılması zor, te’vîle muhtaç olan,¹⁷ geri kalan altı yerde de benzemek¹⁸ anlamlarında kullanılmaktadır.

Müşkil kelimesinde de benzemek ve karışıklık mânası bulunduğu için “müteşâbih” kelimesi ile arasında sözlük anlamı bakımından bir münâsebet vardır. Bu nedenle bazı âlimler bu iki kelimeyi birbiri ile açıklamışlar, zaman zaman müşkil yerine müteşâbih kelimesini kullanmışlardır.¹⁹ Nitekim İbn Fûrek’in de eserine aldığı haberî sıfatlarla ilgili müşkil hadisler için bazen müteşâbih tabirini kullandığı görülmüştür.²⁰

2. Muhtelif

Sözlükte “geride kalmak ve biri diğerinin yerine geçmek” anlamındaki “halef” kökünden türeyen ve ifti‘âl babından ism-i fâil olan muhtelif,²¹ “bir şeyin diğer bir şeyin peşinden gelmesi, farklı görüşe sahip olmak, karşı gelmek, eşit olmamak, görüş ayrılığı ve anlaşmazlık anlamlarına gelmektedir.²² Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de ihtilâf kelimesi, farklı olmak ve görüş ayrılığı anlamında kullanılmaktadır.²³

Tahâvî, ihtilâf kelimesini rivâyetlerin birbirine karşıt olması anlamında kullanırken,²⁴ İbn Kuteybe, bazen tenâkuz ile birlikte bazen de yalnız olarak zikretmiştir.²⁵ İbn Hacer de (ö. 852/1449) muhtelif kelimesini, “makbul iki hadis,

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 2190.

¹⁵ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1998, s. 493.

¹⁶ el-Bakara 2/70.

¹⁷ Âl-i İmran 3/7.

¹⁸ el-Bakara 2/25, 118; el-En'âm 6/99-141; ert-Ra'd 13/16; ez-Zümer 39/23.

¹⁹ el-Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*, Âlemü'l-kütüb, Kahire 1990, I, 207.

²⁰ Örnekler için bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s.94, 424.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 1234.

²² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 1240; *el-Mu'cemu'l-vasût*, nşr. Mektebetü şürûkî'd-devliyye, Kahire 2004, s. 251.

²³ en-Nahl 16/13; Meryem 19/17; el-Bakara 2/176.

²⁴ Tahâvî, *Şerhu Müşkilü'l-âsâr*, IV, 147, 214.

²⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfâr, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1994, s. 152, 168, 174.

araları zorlanmadan cem ve telif edilebilecek şekilde birbirine ters düşmesi”²⁶ şeklinde tarif etmiştir.

Bazı hadis âlimlerinin işkâl kelimesini ihtilâf anlamında kullandıkları olmuştur. Meselâ Hattâbî (ö.388/998), hadisler arasındaki teâruzu ifade etmek için “ihtilâf” yerine “işkâl” kelimesini kullanmıştır. Zîra Hattâbî, Allah Resûlü’nün (s.a.s.) tekfiniyle ilgili karşıt hadisleri yorumladıktan sonra; “Bu meselede işkâli ortadan kaldıran hadis, Hz. Âişe’den (r.a.) gelmiştir” cümlesine yer vermiştir.²⁷ Hattâbî’ye göre Hz. Âişe’nin (r.a.) rivâyeti, konuya dair işkâli yani ihtilâfı gidermiştir. Ayrıca hadis usûlü âlimlerinin müşkilü’l-hadis ve muhtelifü’l-hadisi tek başlık altında ele almaları da bu iki kelimenin birbirleri yerine kullanıldıklarının göstergesidir.

3. Müteâruz

“Müteâruz” kelimesi, tefâ’ul babından ism-i fâil olup, “birbirine ters düşmek ve çelişkili olmak” anlamına gelmektedir.²⁸

Şer’î deliller arasındaki ihtilâflar, âlimler tarafından “teâruz” kelimesiyle ifade edilmekte, “teâruz” veya “teâruzu’l-edille” başlığı altında tetkik edilmektedir.²⁹ Umûmî olarak kullanılan “deliller” ifadesi, hadisler için özelleştirildiğinde teâruz, hadislerin mâna ve hüküm bakımından birbirine zıt olması anlamına gelmektedir.³⁰ Nitekim teâruz kelimesi, muhtelifü’l-hadis ile ilgili yapılan bazı tariflerde de yer almaktadır.³¹ Bununla birlikte teâruzun, “işkâl” gibi, hadisler ve hadislerle diğer deliller arasında vâki bir olay olarak değerlendirildiğini de söylemek mümkündür.³²

²⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar fî tevzihi nuhbeti’l-fiker*, thk. Nureddin İtr, Matbaa-i tibâh, Dımaşk 2000, s. 76.

²⁷ Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî, *Garibu’l-hadis*, thk. Abdülkerim İbrâhim Arbâvî, Dâru’l-fikr, Dımaşk 1982, I, 159.

²⁸ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, s. 645; Şükrü Özen, “Teâruz”, *DİA*, XL, 208.

²⁹ Meselâ bkz. es-Serahsî, *Usûl*, thk. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1993, II, 12; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr Şerhu Usûli’l-Pezdevî*, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1997, III, 119; eş-Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tahkiki’l-hak min-ilmi’l-usûl*, thk. Ebû Hafis Sâmî, Dâru’l-fazîle, Riyad 2000, I, 215; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, Hukuk Matbaası, Der Seâdet, İstanbul 1914, s. 193.

³⁰ İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, s. 96.

³¹ Bkz. Nureddin İtr, *Menhecü’n-nakd*, s. 337.

³² İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 38.

C. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLE MUHTELİFÜ'L-HADİS ARASINDAKİ FARK

İlk dönem hadis âlimleri her iki ilmi de muhtelifü'l-hadis başlığı altında tetkik etmişler,³³ ikisi arasında herhangi bir farka işaret etmemişlerdir. Nitekim Tahâvî, hadisler arasındaki ihtilâfları incelediği eserine *Müşkilü'l-âsâr* ismini vermiştir. İbn Hacer, muhtelifü'l-hadisten bahsederken “bu ilme aynı zamanda müşkilü'l-hadis ismi de verilir” demektedir.³⁴ Çağdaş ilim adamlarından Nureddin İtr da, muhaddislerin muhtelifü'l-hadise müşkilü'l-hadis de dediklerini belirtmiştir.³⁵ *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*'nde müşkilü'l-hadis, muhtelifü'l-hadis maddesine yönlendirilmiştir.³⁶ Bununla birlikte aşağıda görüleceği üzere muâsır araştırmacılardan bazıları, bu ikisi arasında fark bulunduğuna işaret etmişlerdir.

Müşkilü'l-hadis ile muhtelifü'l-hadis arasında farkı ortaya koyabilmek için öncelikle her iki ilmi, terim anlamı açısından karşılaştırmak yerinde olacaktır. Müşkilü'l-hadis “makbul senedlerle Allah Resûlü (s.a.s.) tarafından rivâyet edilmiş, zâhirleri muhal manaları çağrıştıran veya şer'î delillere muâriz görünen hadisler” anlamına geldiğini yukarıda açıklamıştık.³⁷ Muhtelifü'l-hadis de hadis ıstılâhında, “kendisine bir benzerinin zâhiren muâriz olduğu ve aralarını cem' etmenin mümkün olduğu hadis”³⁸ demektir. Nitekim Nevevî de (ö. 676/1277) onu “görünüşte manaları birbirine zıt olan ancak, birinin tercih edilmesi mümkün olan iki hadistir” şeklinde tanımlamıştır.³⁹ Muâsır araştırmacılardan Abdülmecîd es-Süsve'nin tanımı ise şöyledir: “Birinin iktizâ ettiği hükmü diğerinin men' etmesi şeklinde iki hadisin karşı karşıya gelmesidir.”⁴⁰ Kısaca

³³ İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî ulûmi'l-hadis*, thk. Muhammed b. Uveyza, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1971, s. 296; es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe, Dâru tîbe, Riyad ts., II, 651

³⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 76.

³⁵ Bkz. Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd*, s. 337.

³⁶ Bkz. “Müşkilü'l-Hadis”, *DİA*, XXXII, 163.

³⁷ Bkz. Tez metni, s. 6.

³⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 76.

³⁹ en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985, s. 90.

⁴⁰ Abdülmecîd es-Süsve, *Menhecü't-tevfik ve't-tercîh beyne muhtelifi'l-hadis*, Dâru'n-nefâis, Kâhire 1992, s. 51.

muhtelifü'l-hadis, görünüşte muhtevâları birbiriyle çelişen, ancak dikkatle incelendiğinde aralarında bir zıtlık olmadığı görülen hadisleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir.⁴¹

Âlimleri yapmış oldukları bu tariflerden müşkilü'l-hadis muhtelifü'l-hadisten daha geniş kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, muhtelifü'l-hadiste ihtilâfin varlığı iki hadis arasındaki teâruza bağlıdır. Ancak, müşkilü'l-hadisteki işkâl, sadece iki hadis arasında değil, hadis ile diğer şer'î deliller arasında da meydana gelebilir.⁴² Ayrıca aralarında ihtilâf söz konusu olan iki hadisin kuvvet yönünden müsâvî olması ve iki hadis arasının cem'inin veya ikisinden birinin tercihinin mümkün olması şart koşulmuştur. Oysa bu şartlar müşkilü'l-hadis için söz konusu değildir.⁴³ Dolayısıyla müşkilü'l-hadis, muhtelifü'l-hadisten daha umûmî bir mâna ihtivâ etmektedir.⁴⁴

Diğer taraftan iki hadis arasında var olan ihtilâfin giderilmesinde âlimler tarafından cem, nesh vb. birtakım uygulamalar geliştirilmiş ve bunlar tatbik edilerek ihtilâflar giderilmiştir. Hadis ile diğer deliller arasında meydana gelen işkâlin giderilmesinde ise akla, düşünmeye ve araştırmaya ihtiyaç vardır. Zîra iki delil arasındaki işkâl çoğu zaman ancak akıl ve düşünce ile idrak edilir.⁴⁵

Hadislerin, hem diğer hadislerle hem de diğer delillerle tearuzunun incelendiği eserlerin muhtevâlarına bakıldığında, İmâm Şâfiî'nin (ö.204/820) *İhtilâfu'l-hadisi*'nde olduğu gibi bu teâruzların fikhî açıdan, İbn Fûrek gibi âlimlerin eserlerinde ise kelâmî açıdan durumlarının tetkik edildiği görülmektedir. Dolayısıyla, muhtelifü'l-hadiste fikhî

⁴¹ Meselâ, "Allah'ın huzuruna, kendisine hiçbir şeyi ortak koşmaksızın varan cennete girecektir, zina etmiş, hırsızlık yapmış olsa da."(Müslim, "İman", 40) hadisi ile "Söz taşıyan kimse cennete giremeyecektir!"(Müslim, "İman", 45.) hadisi görünüşte birbirine zıttırlar. Ancak ilk hadis; Allah'a ortak koşmadan ölen kimse, hangi günahı işlemiş olursa olsun, cezasını çektikten sonra sonunda cennete girecektir, şeklinde, ikinci hadis ise; söz konusu günahı işleyenler cezalarını çekmeden cennete giremeyeceklerdir, şeklinde yorumlandığında aralarında bir çelişki olmadığı anlaşılır.

⁴² Üsâme b. Abdullah el-Hayyât, *Muhtelifü'l-hadis*, s. 33.

⁴³ Üsâme b. Abdullah el-Hayyât, *Muhtelifü'l-hadis* s. 27.

⁴⁴ Ebû Şehbe, *el-Vasît fi ulûm ve mustalihi'l-hadis*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire1983, s. 442; Muhtelifü'l-hadis hakkında kıymetli bir eser telif eden İsmail Lütfî Çakan, bu konuda "Müşkilü'l-hadis, karışıklık ve kapalılık mânasına gelen işkâl mefhumuna, ihtilâf'ın da dâhil bulunmasından hareketle ve konunun, gerçekten geniş olan boyutlarını göstermek amacıyla yapılmış bir isimlendirme intibâmı vermektedir." ifâdesini kullanmaktadır. Ayrıca Çakan, Nureddin İtr'in "ربما سماها المحدثون مشكلا لحديث" ifâdesindeki "ربما" kelimesini, taklîl anlamında değerlendirmiş, "Muhaddisler, muhtelifü'l-hadise bazen müşkilü'l-hadis de derler" şeklinde terceme etmeyi tercih etmiştir. Bkz. İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları*, s. 73.

⁴⁵ Üsâme b. Abdullah el-Hayyât, *Muhtelifü'l-hadis*, s. 33.

metod, müşkilü'l-hadiste ise daha ziyâde kelâmî metod ve gayenin ön planda tutulması, bir diğer farklılık olarak göze çarpmaktadır.⁴⁶

II. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Hadislerin anlaşılması noktasında karşılaşılan problemler en az hadisler kadar eski bir meseledir.⁴⁷ Nitekim daha İslâmiyet'in hemen ilk yıllarında, bazı sahâbenin zihinlerinde, gerek âyetler ve gerek Allah Resûlü'nün (s.a.s.) sözleri hakkında birtakım işkâller meydana gelmiştir. Ne var ki onlar hadislerde kendilerine göre işkâl olarak gördükleri meseleleri Allah Resûlü'ne (s.a.s.) giderek sormuşlar ve böylelikle meseleleri açıklığa kavuşturmuşlardır.⁴⁸ Buna dayanarak müşkilü'l-hadis ilminin köklerini, asr-ı saadet'e götürmek mümkündür.

Allah Resûlü (s.a.s.) döneminde hadislerin anlaşılması ile ilgili karşılaşılan işkâller hakkında kaynaklarda oldukça fazla örnek bulmak mümkündür. Meselâ; bir defasında Allah Resûlü (s.a.s.) “kıyamet günü hesaba çekilen helâk olur” buyurunca, Hz. Âişe (r.ah) hemen, “Allah Teâlâ ‘...Yakında onların hesabı kolay olacak’⁴⁹ buyurmuyor mu?” diyerek hadis ile âyetin arasında görünen problemi Allah Resûlü'ne (s.a.s.) sormuş, Allah Resûlü de (s.a.s.) “âyette geçen hesabın arzıdır. Ancak hesap zor olursa kişi helak olur”⁵⁰ buyurarak, Hz. Âişe'nin (r.ah) zihnindeki problemi gidermiştir. Yine Allah Resûlü (s.a.s.) “kim Allah'a kavuşmayı severse Allah da ona kavuşmayı sever. Kim de Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz” buyurduğunda, bazı Peygamber hanımları: “yâ Resûlullah! bizler ölümü sevmeyiz” demişler, Allah Resûlü de (s.a.s.) “o öyle değil. Mü'min, öleceği zaman Allah'ın rızasıyla müjdelenir. Mü'min bunu görünce kendisine Allah'a kavuşmaktan daha sevimli bir şey olmaz. Allah ta ona kavuşmayı ister. Kâfir ise öleceği zaman Allah'ın azabı ile tehdit olunur. Kâfir de bunu görünce Allah'a kavuşmaktan kaçınır. Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz” buyurmuşlardır.⁵¹

⁴⁶ Gerard Leceomte, “İslâm'da İhtilâfın Tekâmülüne Bir Örnek: Şâfiî'nin *İhtilâfu'l-hadis*'inden İbn Kuteybe'nin *Muhtelifu'l-Hadis*'ine”, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Medeniyeti Mecmuası* 1981, cilt: VII, sayı: 1, s.6.

⁴⁷ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s.71.

⁴⁸ Muhammed Acâc, el-Hatîb, *el-Muhtasarü'l-vecîz fî ulûmi'l-hadis*, s. 62-64.

⁴⁹ İnşikâk, 84/8.

⁵⁰ Buhârî, “Rikâk”, 49; Müslim, “Cennet”, 18.

⁵¹ Buhârî, “Rikâk”, 41; Müslim, “Zikir”, 5.

Örneklerde de görüldüğü gibi asr-ı saadette hadisleri anlamada yaşanan problemlerin çözümünde bizzat Allah Resûlü (s.a.s.) belirleyici olmuştur.⁵² Bu noktada sahâbenin hadisleri sağlıklı bir şekilde anlamak için gösterdiği çabada, naslarla bilinçli bir şekilde amel etme ve bu sâyede yaratıcının rızâsını kazanma gâyesi gözetildiği dikkat çekmektedir.

Hz. Ebû Bekir (r.a.) ve Hz. Ömer (r.a.) dönemi, hadislerin hem nakli hem de hucciyeti konusundaki hassasiyetin korunduğu bir dönemdir. Bu dönemde müşkil hadisler bağlamında henüz teşbîh ve teccîm iddiaları gündeme gelmediğinden dolayı te'vîl faaliyetine girilmemiştir.⁵³ Sahâbe asrının sonlarına doğru da, özellikle “fitne ve hakem hâdisesi” ve sonrasında ortaya çıkan itikâdî fırkaların ortaya attığı aykırı fikirlerin zamanla taraftar bulmaya başlaması ve bu fikirler etrafında tartışmaların hız kazanmasına rağmen müşkil hadislerle ilgili yorumlar henüz gündeme gelmemiştir.⁵⁴

Tâbiûn dönemine gelindiğinde ise hadislere yönelik ilk eleştiriler Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) gibi Mu'tezile'nin kurucularından gelmiştir. Mu'tezile, ortaya attığı fikirlerin sahâbe ve onların talebeleri tarafından eleştirilmesini engellemek ve selefin otoritesini kırmak için sahâbeyi tenkitten çekinmemiştir. Onlar, sahâbenin mutlak olarak âdil olduğunu kabul etmemişler ve tenkit edilebileceği görüşünü savunmuşlardır.⁵⁵ Mu'tezile âlimleri, bu görüşten yola çıkarak hadis metinlerinden akla aykırı bulduklarını ya kendi görüşleri istikametinde te'vîl etmiş ya da reddetmişlerdir. Bununla da yetinmemişler, akla aykırı gördükleri rivâyetlerin râvîlerini de şiddetle tenkit etmişlerdir. Tâbiûn âlimleri Mu'tezilenin başını çektiği bu tartışmalarda sahâbenin usûlünü benimsemekle birlikte az da olsa hadislere yönelik bazı işkâl iddialarını cevaplandırmışlardır. Nitekim İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) hadis rivâyetinin yanı

⁵² Ahmed Emin, sahâbenin fetih ve tebliğ faaliyetlerinden dolayı müteşâbihât ile ilgilenecek zamanının olmadığını söylemektedir. Buna tamamen katılmak mümkün değildir. Çünkü Gerek Allah Resûlü (s.a.s.) gerekse sahâbe döneminde ilim faaliyetleri hiçbir zaman duraklama sürecine girmemiştir. Öte yandan müteşâbihâtla ilgili yorumları yasaklayan Allah Resûlü'nün (s.a.s.) bizzat kendisi olmuştur. Bkz. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm, Dâru'l-kitabi'l-Arabî*, Beyrut 1969, s. 284.

⁵³ Ethem Ruhi Fırlı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİFY, Ankara 1983, s. 22.

⁵⁴ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 78.

⁵⁵ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 301; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, Devlet matbaası, İstanbul 1928, s. 20; Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, s. 18, 81, 98.

sıra bazı hadisleri te'vîl ettiği ve muhaddisleri en çok tenkit eden Kaderiyye ile mücadele ettiği nakledilmiştir.⁵⁶

Hicrî II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren Müslümanlar, farklı beldelelere yapılan fetih hareketleri sonucunda yeni toplum ve kültürlerle karşılaşmıştır. Bu dönemde Bizans ve Fars kültürleri Müslümanları etkilemeye başlamış, felsefî eserlerin tercüme edilmesiyle birlikte İslâm dünyası farklı fikirlerin ve kültürlerin tesirinde kalmıştır.⁵⁷ Bu gelişmenin neticesinde bazı kişiler bir kısım hadisleri akla aykırı bularak tenkit etmeye başlamışlardır. İlk zamanlar fikirlerini açıkça ortaya koyamayan bu insanların, çeşitli mezheplerin içine sızarak kendilerine uygun ortamlar bulmalarıyla hadislere karşı bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştır. H. II. (VIII) asrın sonlarına gelindiğinde hadislere yönelik sistemli olarak tenkit faaliyetinin artmasıyla birlikte müşkil hadisler konusu da ciddi manada Müslümanların gündemine girmiştir. Ortaya atılan tenkitlere karşı sünneti müdâfaa amacıyla reddiyeler yazılmış ve hadislerdeki anlamı kapalı kelimeler fakîhler ve dil âlimleri tarafından açıklanmıştır. Bu dönemde hadislerde ortaya çıkan işkâller daha çok açıklama ve anlamayı kolaylaştırmak amacıyla ele alınmıştır. Buna rağmen hadisleri müdâfaa gayesiyle de te'viller yapılmıştır. Ancak bu alanda müstakil eserler daha sonraki dönemlerde telif edilmiştir.⁵⁸

H. III. (IX.) asrın hemen başlarında vefat eden Şâfiî'nin meşhur *er-Risâle* adlı eserindeki ifâdeleri, müşkilü'l-hadis ilminin, aslında h. II. (VIII.) asrın sonlarına doğru var olduğunu göstermektedir. Onun ifâdeleri şöyledir:

“Biri bana şöyle dedi: biz hadislerden bazılarını metin olarak, bazılarını mefhum olarak Kur’ânda bulabilmekteyiz. Bazı hadisleri ise, Kur’ân’da olandan daha geniş, daha tafsilatlı, bazılarını da onda hiç olmayan konulara dair görmekteyiz. Bazılarını müttefik, bazılarını muhtelif, kimisini nâsîh-mensûh, kimisini de nâsîh-mensûh’a dair hiçbir işaret taşımayan mütenâkız hadisler olarak görüyoruz... Sonra siz, bazen muhtelif hadislerden birini kabul ediyor ve bir başkasını terkediyorsunuz... Bunun sebebi nedir?”⁵⁹

⁵⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Matbaa-i medenî, Kahire ts. s. 363.

⁵⁷ İnâyetullah İblâğ, *İmam-ı Âzâm Ebû Hanîfe el-mütakellim*, Vezâretü'l-evkâf, Kahire 1994, s. 59 vd.

⁵⁸ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 91.

⁵⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Kâhire 1940, s. 210-212.

Şâfiî gerek bu sorulara cevap verdiği *er-Risâle*'nin ilgili bölümüyle, gerekse bu alanda yazdığı *İhtilâfi'l-hadis*'i ile bir yandan bu ilim dalında eser yazan ilk müellif olma ünvanını alırken, diğer yandan da bu ilimde kendinden sonra gelenlere öncülük etmiştir.⁶⁰

Hicrî III. (IX.) ve IV. (X.) asır İslâm düşünce tarihi açısından fikrî tartışmaların en yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Müslümanlar arasında meydana gelen siyâsî ihtilâflar, birtakım dîni kâidelere istinâd ederek dîni bir hüviyet kazanmaktaydı.⁶¹ Zamanla sistemli bir ekol hâlini alan itikâdî fırkalar, kendi görüşlerini desteklemek ve davâlarını Peygamber sözünün otoritesiyle destekleyerek meşru' hale getirmek için hadis uydurma veya hadisleri kendi çıkarlarına uygun şekilde te'vîl etme yoluna gitmişlerdir.

Diğer taraftan gerek fikhî gerekse itikâdî fırkaların görüşlerini ve çıkardıkları hükümleri, kendilerince sahih olarak kabul ettikleri hadislere dayandırma çabaları sonucunda, farklı hadisler ve farklı hükümler dillendiriliyor, böylece hadislerin birbiriyle ve bazı âyetlerle çelişkili olduğu meselesi gündeme geliyordu. Farklı beldelerin fethedilmesinden sonra çeşitli milletlerin Müslüman olmaları neticesinde ortaya çıkan dil problemi, gerek hadislerin anlaşılmasını gerekse hadislerle âyetler arasındaki irtibatın tam olarak sağlanmasının önünde özellikle itikâdî noktadan engel teşkil ediyordu.

Bu dönemde dikkat çeken bir başka gelişme de bâtil fırkalar ile ehl-i bid'at kelamcılarının, teâruz halindeki rivâyetleri bahane ederek hadise ve hadisçilere ağır ithamlar yönelmeleridir.⁶² Bu noktada şunu belirtelim ki; hadis meselelerinin birer ilim dalı haline gelmesinde en büyük etken, Müslümanlar arasında başlayan ve asırlar boyu devam eden cidâl ve münakaşalar olmuştur.⁶³ Bununla birlikte hadislerin de Kur'ân gibi muhafaza ve müdâfaa zaruretini, müşkilü'l-hadisın teşekkülündeki bir diğer âmil olarak belirtmek gerekir.⁶⁴

Hicrî III. (IX.) asrın ortalarına gelindiğinde hadislerdeki müşkillerin giderilmesi noktasında önemli eserler telif edildiği görülmektedir. Âlimler arasında meşhur olup müteşâbih manalar içeren hadislerin açıklanması ile ilgili ilk kapsamlı eseri İbn Kuteybe *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis* ismiyle yazmıştır. Onu Osman b. Said ed-Dârimî'nin (ö.

⁶⁰ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s.56.

⁶¹ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, Ankara 1989, s. 101.

⁶² İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 47.

⁶³ Talat Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 94.

⁶⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s.58, 66.

280/894) muâırızı olmayan hadisleri içine aldığı *el-Müsnedü'l-kebîr*'i takip etmiştir.⁶⁵ H. III. (IX.) asrın ikinci yarısı ve IV. (X.) asırlar, genelde müşkilü'l-hadis, özelde ise ilelü'l-hadis, garibü'l-hadis, muhtelifü'l-hadis, nâsîh ve mensûh konularında temel kaynakların te'lif edildiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde te'lif edilen Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âsâr ve Şerhu Meâni'l-âsâr* kitaplarıyla, İbn Fûrek'in, zâhirî anlamları yönünden teşbîh inancını çağrıştıran ve ehl-i hadis arasında meşhur olan müşkil hadisleri yorumladığı ve bu çalışmaya konu olan *Müşkilü'l-hadis*'i, hadisler ve diğer deliller arasındaki ihtilâflar yanında, hadise yönelik diğer itirazları da değerlendiren yönleriyle önemli olan eserlerdir.⁶⁶ Daha sonraki dönemlerde bu eserlerden istifade edilerek birçok eser telif edilmiştir. Son dönemde de ülkemizde bu konu ile ilgili olarak İsmail Lütfi Çakan, Ayhan Tekineş ve Selçuk Coşkun gibi akademisyenlerin çalışmaları bulunmaktadır.⁶⁷

Mânası kapalı hadislerin anlaşılması için telif edilen bu eserler başlangıçta sünneti müdâfaa maksadıyla ortaya çıksa da daha sonraları muhtevâ açısından oldukça genişlemiştir. Söz konusu eserlerde sadece ilgili hadislerin savunulmasıyla yetinilmemiş, bunun yanında anlaşılmasında güçlük bulunan kelimeler tahlil edilmiş, çelişki gibi görünen yönleri tahlil edilmiştir.

Sonuç olarak Müslümanlar hadislerdeki işkâlleri daha ilk dönemlerden itibaren fark etmişler ve üzerinde durmuşlardır. Bu işkâllerin eserlere kaydedilerek bir ilim haline gelme süreci ise h. II. (VIII) asrın sonlarında başlamış, h. IV. (X.) asırda olgunlaşmıştır.⁶⁸

III. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLMİNİN ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerîm'den sonra İslâm dininin ikinci kaynağı olan hadislerin doğru anlaşılması, dinin doğru anlaşılması anlamına gelmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde müşkilü'l-hadis ilminin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ilim, sadece hadis değil, diğer bütün dinî ilim sahalarında araştırma yapan ilim adamları için de mutlaka ve iyi derecede bilinmesi gereken bir ilim dalıdır.⁶⁹ Nitekim Nevevî, bu ilmin önemi hakkında: “muhtelifü'l-hadis, hadis usulünün en önemli

⁶⁵ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 57.

⁶⁶ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 120.

⁶⁷ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*; İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.

⁶⁸ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s.72.

⁶⁹ Abdülmecîd es-Süsve, *Menhecü't-tevfik*, s. 10.

dallarından ve her nevi‘ ilimle meşgul olan âlimlerin bilmesi zarrûfî olan bir sahadır” demiştir.⁷⁰ Ebû Zehv “bu ilmi, her âlimin hatta her Müslüman’ın bilmesi lâzım gelir” diyerek bu ilmin önemine işaret etmiştir. Zirâ bu ilmi öğrenmek kişiye, Allah Resûlü’nün (s.a.s.) kelâmındaki murad olunan mânayı anlamının yanı sıra iddia edilen tenâkuzun hallini ve böylece şer‘î hükümlerin kalpte itmi’nân içinde yerleşmesini sağlayacaktır.⁷¹

Müşkilü’l-hadis ilminin önemini başlıklar altında şöyle ifâde etmek mümkündür:

1. Hadisler hakkında vâki olacak şüpheler bu ilim sâyesinde giderilir.⁷²
2. Şer‘î şerîfin ve Allah Resûlü’nün (s.a.s.) ma‘sumiyeti bu ilimle ispat edilmiş olur.
3. Bu ilim sayesinde sahih deliller arasında gerçekte teâruzun olmadığı ve delillerin mükemmelliği bilinir.⁷³
4. Gerek îtikâdî ve gerekse amel konularında delillerin ifâde ettiği sahih mâna anlaşılmiş olur.⁷⁴
5. Bu ilmin çözüm yolları sayesinde hadislerin ihmâli ortadan kalkar.⁷⁵
6. Hadislere ait problemlerin giderilmesi mümkün olur.⁷⁶
7. Bu ilim müçtehide, deliller arasından en makbulünü tercih etme imkânı verir.⁷⁷
8. Müctehidin deliller arasındaki ihtilâfın sebeplerine vâkıf olmasını ve bu hususta meleke kazanmasını sağlar.⁷⁸
9. Teâruz olduğu iddia edilen hadisleri savunma yetkinliği sağlar.⁷⁹

⁷⁰ en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 90.

⁷¹ Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisûn*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1957, s. 471.

⁷² Abdülmecîd es-Süsve, *Menhecü't-tevfik*, s. 10; İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 79.

⁷³ Şeref Mahmûd el-Kuzât, *İlmü muhte'lifî'l-hadis usûlühû ve kavâidühû*, Câmiatü'l-Ürdüniyye, Umman 2011, s. 7.

⁷⁴ Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd*, s. 338.

⁷⁵ İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 78.

⁷⁶ Şeref Mahmûd el-Kuzât, *İlmü muhte'lifî'l-hadis*, s. 8; İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 80.

⁷⁷ Abdülmecîd es-Süsve, *Menhecü't-tevfik*, s. 10.

⁷⁸ İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 81.

⁷⁹ Abdülmecîd es-Süsve, *Menhecü't-tevfik*, s. 10.

“Ehemmü’l-enna”⁸⁰ ve “fennun celîl”⁸¹ olarak nitelendirilen müşkilü’l-hadis ilmi, oldukça yüksek ve derin bir ilmî seviyeyi gerektiren ilim dallarından biridir. İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245), bu alanda ancak hadis ve fıkıh ilmine tam mânasıyla vâkıf olmuş, âyet ve hadislerin derin mânalarını anlayabilecek kadar Arap diline vâkıf olan âlimlerin söz söyleyebileceğini ifade etmektedir.⁸² Ahmed Naim, “böyle mühim bir işi başarabilenler ekser-i ulûmda; bâhusus hadis, fıkıh, usûl ve kelâmda berâat-i tâmmesi olan eimme-i a’lâmdır ki bunlar hadis ile fıkıh sînâatlerini bihakkın câmi‘ me’âni-i dakika sayyâdları ve ilim dalgıçlarıdır”⁸³ demektedir. İsmail Lütî Çakan da bu ilmin îtikâdî ve amelî noktadan, sistemin hemen bütün temellerini ilgilendiren ciddî bir konu olması dolayısıyla, kendisine başvurulacak bir ilmî çalışma sahası hüviyetiyle ehemmiyetini dâima koruyacağını ve dikkatleri üzerine çekmeye devam edeceğini ifade etmiştir.⁸⁴

IV. MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIM TARZLARI

Bu bölümde, İbn Fûrek’in eserine aldığı müşkil hadislerin, genelde haberî sıfatlarla ilgili olmasından dolayı, muhaddislerle birlikte kelâmcıların ve Müşebbihe’nin müşkil hadislere karşı yaklaşımları ele alınacaktır.

A. MUHADDİSLERİN MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIMI

Bir ifâdenin müşkil olabilmesi için; ya konuşan kişinin anlatım kabiliyetinin yetersiz olması veya konunun aklın hemen kavrayamayacağı kadar derin ve idrâki güç bir mesele olması ya da hadisin metninde râvînin bir tasarrufta bulunmuş olması gerekir. Allah Resûlü (s.a.s.) için birinci ihtimalin varlığı söz konusu olamaz. Zîra peygamber olması dolayısıyla, tebliğ etmekle memur olduğu dîni anlatırken güçlük çekmesi düşünülemez. Nitekim kendisi de “bana vecîz konuşma yeteneği (cevâmiu’l-kelim) verildi” buyurarak buna işaret etmiştir. Ancak muhatapların bir kısmının anlayışındaki kusur sebebiyle bazı hadislerde işkâl bulunduğu düşünülebilir. Nitekim sahâbe de zaman zaman anlayamadıkları hadisleri Allah Resûlü’ne (s.a.s.) sormuşlar ve açıklamasını

⁸⁰ es-Sehavî, *Fethu’l-muğîs bi-Şerhi Elfiyeti’l-hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü’s-sünne, Kahire 2003, IV, 66.

⁸¹ Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-muhaddisûn*, s. 471.

⁸² İbnü’s-Salâh, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh*, s. 296.

⁸³ Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB yayınları, Ankara 1984, I, 251.

⁸⁴ İsmail Lütî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 90.

istemişlerdir.⁸⁵ Meselâ, Allah Resûlü (s.a.s.) bir ifadesinde “herc” kelimesini kullanmış; sahâbeler hemen “herc” nedir, yâ Resûlüllah? diye sormuşlardır. Allah Resûlü de (s.a.s.) “öldürmedir”, diyerek bu kelimeyi onlara îzah etmiştir.⁸⁶

Bazı hadislerde idrâki güç, aklın hemen kavrayamayacağı derin ve zor konular bulunabilir. Müşkilü’l-hadis gibi, hadisleri anlamaya yönelik meselelerle ilgilenen hadis ilimleri bu tarz zorluklardan kaynaklanan durumlara ve olaylara istinâden ortaya çıkmışlardır. Tezimize konu olan *Müşkilü’l-hadis ve beyânuh* adlı eser de bu tarz işkâllerin bulunduğu hadisleri konu edinmektedir.

Hadislerdeki işkâlin varlığı konusunda göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus ise ilgili hadisin sıhhat durumudur. Zîra zayıf veya mevzû olduğu muhaddisler tarafından bilinen bir hadiste işkâl olduğunu iddia etmek veya işkâlin çözümü için te’vîl etmeye çalışmak, muhaddisler tarafından uygun görülmemiştir.⁸⁷ Ebû Şehbe, “hadis ancak sahîh veya hasen olursa müşkil veya muhtelif kapsamına girer. Zayıf veya mevzû hadislerdeki işkâl ile meşgul olunmaz. Nitekim kevnî ve ilmî hakikatlere, şerîate ve akla muhâlif olan birçok hadisin mevzû veya zayıf olduğu tecrübe ile sabittir”⁸⁸ diyerek zayıf ve mevzû hadislerin müşkil olarak değerlendirmeye gerek olmadığını ifade etmiştir. İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 579/1200) de “eğer bir hadisi akla, sağlam olarak bilinen hadislere veya İslâm prensiplerine aykırı bulursan, onun uydurma olduğunu bilmelisin diyen ne güzel söylemiştir” dediği rivâyet edilmiştir.⁸⁹ Hatîb el- Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Huzeyme’nin; “sahîh senedle Resûlüllahdan (s.a.s.) gelmiş müteâriz iki hadis bilmiyorum; kimin elinde böyle hadisler varsa getirsin, te’lîf edeyim” sözünü naklettikten sonra hadisler arasında teâruz bulunmayacağını ifade etmektedir.⁹⁰ Bununla birlikte, muhaddislerce sahîh olduğu bilinip de, sahîh hadislere veya şer’î delillere aykırı bulunan

⁸⁵ Muhammed Accâc, *el-Muhtasaru’l-vecîz fî ulûmi’l-hadis*, s. 250.

⁸⁶ Müslim, “İlim”, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 2001, VI, 222; İbn Hıbbân, *Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1993, XV, 27.

⁸⁷ Ebû Şehbe, *el-Vasît fî ulûm ve mustalihi’l-hadis*, s. 443.

⁸⁸ Ebû Şehbe, *el-Vasît fî ulûm ve mustalihi’l-hadis*, s. 443-444.

⁸⁹ es-Süyûtî, *Tedribu’r-râvî*, I, 327.

⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdî, Mektebetü’l-ilmîyye, Medine ts., s. 432.

bir hadisin mevcut olmadığı, varsa da mutlaka aralarının te'lif edilebileceği söylenmektedir.⁹¹

Muhaddisler, hadisleri hatasız ve sağlam bir şekilde aktarmak için büyük çaba sarf etmişlerdir.⁹² Onların bütün çabaları bazı müsteşrik ve Müslüman müelliflerin iddia ettiği gibi, sadece hadis lafızlarının muhafazası ve nakli, rivâyetlerin güvenilirliği veya cerh ve ta'dil açısından râvîlerin durumlarını açıklamak ile sınırlı kalmamıştır.⁹³ Hadis âlimlerinin mesâîlerinin önemli bir kısmını hadislerin sıhhatini tespit etmeye teksif ettikleri doğrudur,⁹⁴ ancak onlar aynı zamanda hadislerin metni ile birlikte konuyla ilgili sahâbe açıklamalarını aktararak ve hadislerin nâsihlerini açıklayarak hadislerdeki işkâlleri de gidermeye çalışmıştır.⁹⁵

Ayrıca muhaddislerin eserlerinde kullandıkları bâb başlıkları, hadisin ardından varsa müşkil kelimeyi açıklaması, hadisin müfessiri olarak peşinden âyet getirmesi, hadisin mütâbi'ini, sebep-i vürûdunu ve vürûd ânında yapılan konuşmaları zikretmesi, bütün bunlar hadislerdeki kast edilen mânânın anlaşılmasını kolaylaştırmaya ve işkâli gidermeye yönelik faaliyetlerdir.⁹⁶ Nitekim müşkilü'l-hadis, muhte'lifü'l-hadis, garîbü'l-hadis ve ilelü'l-hadis gibi ilimler hep bu çabaların mahsulü olarak ortaya çıkmış ilimlerdir.

Müşkil olduğu öne sürülen hadisler, genelde haberî sıfatlara konu olan hadislerdir. Muhaddisler haberî sıfatlar konusunda selef âlimlerini takip ederek müteşâbih hadisleri kabul etmekle birlikte keyfiyeti hakkında yorum yapmamışlardır.⁹⁷ Ama bu, yeri geldikçe bir kısım muhaddislerin te'vîle başvurmadağı anlamına gelmez.⁹⁸ Ayrıca müteşâbih hadislerin anlaşılmasında kelâmcıların metodunu benimsemeyen az sayıdaki

⁹¹ İbnü'l-Kayyim, *Zêdü'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1994, I, 406, 496; II, 47, 160; V, 69, 576.

⁹² Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2004, s. 106, 107.

⁹³ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 194-197.

⁹⁴ Fatma Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s. 50.

⁹⁵ Örnek için bkz. Tahâvî, *Şerhu Müşkilü'l-âsâr*, II, 113, 114. Ayrıca bkz. İsmail Lütfî Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s. 63 vd.

⁹⁶ Bkz. Buhârî, "Müzâraa", 2; Kâmil Mirâs, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII, 127.

⁹⁷ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 98; Ayrıca bkz. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, çev. Mustafa Öz, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, s. 22.

⁹⁸ Örnek için bkz. Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, s. 402.

muhaddisin te'vilden kaçınayım derken teşbîhe düştüğü görülmektedir.⁹⁹ Tenzîh akidesini muhafaza muhaddisler, haberî sıfatlar konusunda Kur'ân ve sünnet'in verdiği bilgilerle yetinmiş, vecih, yed ve ayn gibi sıfatları keyfiyetsiz olarak kabul etmişlerdir.¹⁰⁰

Muhaddislerin müşkil hadisler hakkında sergiledikleri bu tutum iki önemli nedene ma'tuftur. Birincisi "kalplerinde eğrilik olanlar sırf fitne çıkarmak için bir de kendi keyiflerine göre yorumunu yapmak için müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Halbûki onların te'vîlini Allah'tan başkası bilemez. İlimde derinliğe ulaşanlar ise 'biz ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır' derler. Ancak akıl sahipleri düşünüp onlar" âyetinde açıklanan durum, ikincisi de te'vîlin kesin bir hüküm ifade etmeyip zannî olmasıdır.¹⁰¹ Ayrıca muhaddisler, bu tutum çerçevesinde hadislerde gerek ibâdet, gerekse îtikâd noktasından hiçbir şeyin eksik bırakılmadığını söylemiş, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) yasaklamış olması sebebiyle bu konularda cedelden, tartışmadan ve bilgisizce konuşmaktan uzak durulması gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰² Bunula beraber yanlış anlamaya meydan vermemek için müşkil hadisler konusunda te'vîle başvurulması gerektiğini savunan muhaddisler de vardır. Nitekim Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) rivâyet ettiği hadislerin sonuna açıklamasını yazmadığı için pişmanlık duyduğunu belirtmiştir.¹⁰³ Özetle i'tidâl çizgisini muhafaza eden ilk dönem muhaddisler, Allah Teâlâ'nın sıfatları ile ilgili müşkil hadisleri kabul etmişler ancak te'vîle gitmeyerek Allah Teâlâ hakkında teşbîh ve tecsîm inancını reddetmişlerdir.¹⁰⁴ Daha sonra gelen muhaddisler ise müşkil hadisler hakkında, tenzih inancı çerçevesinde te'vil görüşünü benimsemişlerdir.

B. KELÂMCILARIN MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIMI

Allah Teâlâ'nın, mahlûkâta benzemekten tenzîhi konusunda, kelâm âlimleri arasında ittifak vardır. Onlara göre Allah, araz, cevher ve cisim olmak, hâdislere mahal

⁹⁹ Örnek olarak Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin *Nakdu'd-Dârimî*, İbn Mende'nin *Kitabü'l-îman*, İbn Huzeyme'nin *Kitabu't-Tevhid*, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdulla'nın *Kitabü's-Sünne* adlı eserlerine bakılabilir.

¹⁰⁰ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980, s. 217; Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s.101.

¹⁰¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 104.

¹⁰² İbn Teymiye, *Der'ü teâruzî'l-akli ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Medîne 1991, I, 22-24.

¹⁰³ İbn Receb, *Şerhu İeli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahim Saîd, Mektebetü'l-menâr, Amman 1987, I, 346.

¹⁰⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 211; Talat Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 132.

teşkil etmek, yaratıklara hulûl etmek, bir yönde bulunmak, zaman ve mekân tarafından kuşatılmak, âlemin içinde veya dışında olmak gibi vasıflardan münezzehtir. Bu anlayışa bağlı olarak gerek ilk dönem Ehl-i sünnet kelâmcılarının bir kısmı,¹⁰⁵ gerekse Cüveynî (ö. 478/1085) gibi daha sonra gelen bazı kelâmcılar, haberî sıfatlarla ilgili hadislerin te'vîl edilmesini doğru bulmamışlar, bu hadislerde anlatılan sıfatların keyfiyyetini Allah Teâlâ'nın ilmine havâle etmek gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰⁶ Sonra gelen Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıların çoğunluğu ise vech, yed, istivâ, nüzûl gibi haberî sıfatlarla ilişkin hadisleri mecaz kabul ederek bunları zât, nimet veya kudret, hâkimiyet ve rahmet gibi mânalarla te'vîl etmişlerdir.¹⁰⁷ Mu'tezile kelâmcıları ise, müşkil hadislerden kendi görüşlerine uygun olanlarını kabul etmişler, olmayanlarını ise, ya kendi görüşlerine uygun olarak te'vîl etmişler, ya da râvîlerini tenkit ederek reddetmişlerdir.

C. MÜŞEBBIHE'NİN MÜŞKİL HADİSLERE YAKLAŞIMI

Müşebbihe, Allah Teâlâyı mahlûkâta veya mahlûkâtı Allah Teâlâya benzetme inancını savunan Kerrâmiyye, Mukâtiliyye, Cevâlikiyye, Minhâliyye, Zürâriyye, Hulûliyye, Hıtâbiyye gibi fırkaların geneli için kullanılan bir isimdir.¹⁰⁸ Müşebbihe, h. II. (VIII.) asrın ilk yarısında ortaya çıkmış ve İbn Fûrek'in yaşadığı h. IV. (X.) asırda güçlenmiştir.¹⁰⁹

Müşebbihe mensupları, müşkil hadisleri, lafzî mânaları ile kabul etmişler ve teşbîh inancını benimsemişlerdir.¹¹⁰ Bu sebeple de “yed” (el), “kadem” (ayak) ve “ısba” (parmak) gibi haberî sıfatların tafsîlât ve keyfiyyeti hakkında konuşmaktan çekinmemişler, hatta bu sıfatları ispat etmek için âlimlerle cedel ve aklı münazaralarda

¹⁰⁵ Şerafeddin Gölcük *DİA*'ya yazmış olduğu “Bâkılânî” maddesinde, Bâkılânî'nin *el-İnsâf* adlı eserinden naklederek onun, sıfatlar hakkında te'vîli câiz görmediğini ifade etmiştir. Oysa Bâkılânî, yine aynı eserinde bazı sıfat hadislerini te'vîl etmektedir. Bu da yeri geldiğinde âlimlerin te'vile başvurduğunu göstermektedir. Bkz. Şerafeddin Gölcük, “Bâkılânî”, *DİA*, IV, 533; Bâkılânî, *el-İnsâf fî-mâ yecibü i'tikâdühü ve lâ yecüzü'l-cehlü bihi*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü'l-ezheriyye, Kâhire 2000, s. 38.

¹⁰⁶ Bkz. es-Süyûtî, *Savnü'l-mantık*, thk. Ali Sâmî en-Neşâr, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1970, s. 33-83, 91-101; Ayrıca bkz. M.Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *DİA*, XXXVI, 399-402; Ayrıca bkz. Bkz. el-Cüveynî, *Risâle fî ispâti'l-istivâ ve'l-fevkîyye ve mes'eleti'l-harfi ve's-savti fî'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Muâz b. Ulvân, Dâru tavîk, Riyad 1998, s. 28, 30, 75.

¹⁰⁷ Bkz. İbn Asâkir, *Tebyînü kezibil-müfterî fimâ nüsibe ile'l-Eş'arî*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1983, s. 195; Ayrıca bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *DİA*, XI, 447-455.

¹⁰⁸ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 225-228; Muhammed b. Ahmed el-Havârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-kütübî'l-Arabî, Dımaşk ts., s. 47.

¹⁰⁹ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, Kültür Matbaacılık, İstanbul 1989, s. 72.

¹¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*, XXXII, 156-158.

bulunmuşlardır. Haberî sıfatlarla ilgili müşkil hadisleri te'vîle dahî tâbi tutmadan¹¹¹ lafzî anlamlarıyla kabul ettikleri için onlara göre Allah Teâlâ, insan şeklinde olup baş, göz, el ve ayak gibi uzuvları olan bir bedene sahiptir.¹¹² Onlar bu görüşlerini haberî sıfatlarla ilgili âyet ve hadislere dayandırmışlar, bu konuda hadis uydurmaktan da geri durmamışlardır.¹¹³ Müşebbihenin savunduğu teşbih inancının İbn Fûrek'in yaşadığı dönem ve coğrafyada hızla yayılması, onu haberî sıfatlarla ilgili hadisleri Eş'ariyye kelâm metoduyla te'vîl etmeye yöneltmiştir.

V. HADİSLERDE GÖRÜLEN TEÂRUZ ŞEKİLLERİ

Hadislerin hem kendi aralarındaki hem de diğer şer'î deliller arasındaki teâruzlar müşkilü'l-hadis ilminin ilgi alanına girdiği için bu kısımda hadisin âyetler başta olmak üzere diğer şer'î delillerle teâruzu meselesi ele alınacaktır.

A. Hadisin Âyet ile Teâruzu

Hadisin Kur'ân ile münâsebeti, âlimlerin genel kabulüne göre üç şekilde olmaktadır;¹¹⁴ bir konuda nas olan âyeti destekler, Kur'ân'da mücmel olarak anlatılan bir hususu açıklar veya Kur'ân'da bulunmayan bir konuda müstakil hüküm koyar. Kur'ân'daki bir mücmeli beyan eden veya Kur'ân'da bulunmayan bir hükmü getiren hadis ile âyet arasında teâruzun olmadığı bilinmektedir. Burada söz konusu olan teâruz, Kur'ân âyetlerine aykırı bir hüküm getiren hadis ile ilgilidir.

Âlimler sahih bir hadis ile muhkem bir âyet arasında teâruz olmayacağı hususunda hemfikirdirler.¹¹⁵ Şâfiî, sünnetle Kitap arasında teâruzun mümkün olmadığını açık bir şekilde ifade etmektedir.¹¹⁶ İbn Hazm da (ö. 456/1064): "sahihs hadislerin arasında Kur'ân'a muhâlif hiçbir şey yoktur" demektir.¹¹⁷

¹¹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 104.

¹¹² Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 227.

¹¹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 105-106.

¹¹⁴ Bkz. H. Yunus Apaydın, "Hz. Peygamberin Fonksiyonu ve Sünnet'in Değeri", *EÛSBED* 1999, sayı: 7, s. 153-160; Abdullah Kahraman, "Fıkhî Hadislerin Doğru Anlaşıp Yorumlanması Hususunda Bazı Esaslar", *CÛİFD* 2001, sayı: 2, s. 153-173.

¹¹⁵ İzmirli, *İlm-i Hulâf*, s. 194.

¹¹⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 212, 560.

¹¹⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-âfakî'l-cedîde, Beyrut ts. II, 80; Sünnet Kitap irtibatı hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Mektebetü vehbe, Kâhire 1988, s. 25-27.

Hadisle Kur'ân arasında teâruzdan bahsedebilmek için hadisin sahih, Kur'ân nassının da sarîh ve muhkem olması gerekmektedir.¹¹⁸ Fâtîma bint Kays (r.ha), kocasından boşandığında Allah Resûlü'nün (s.a.s.) kendisine sükna ve nafaka vermediğini nakletmiştir.¹¹⁹ Hz. Ömer (r.a.) bu rivâyeti “boşanan kadınları evlerinden çıkarmayınız”¹²⁰ âyetine aykırı bulmuş ve “unutması ve hata etmesi mümkün olan bir kadının sözüyle Rabbimizin kitabını terk edemeyiz!” demiştir.¹²¹ Hz. Ömer (r.a.) bu sözüyle zannî olan haber-i vâhidin Kur'ân hükümleri karşısında delil olacak bir kuvveti hâiz olmadığını ifade etmek istemiştir. Hz. Âişe de (r.ha.) Fâtîma bint Kays'a (r.ha.) sükna verilmemesinin ona özel bir ruhsat olduğunu, evinin şehir dışında ıssız bir yerde olmasından dolayı iddetini ailesinin yanında geçirmesine izin verildiğini belirtmektedir.¹²²

B. Hadisin Hadis ile Teâruzu

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) söz ve eylemleri arasında gerçekte bir teâruz, söz konusu olamaz. Zîra sözleriyle eylemleri arasında teâruz olmuş olsaydı, yaşadığı dönemde insanların kendisine inanması için bir gerekçe de kalmazdı. Çünkü hayatında çelişkiler olan birine peygamber olarak inanılması beklenemezdi. Bununla birlikte hadisler incelendiğinde çeşitli nedenlerden dolayı bazı hadislerin aralarında teâruzun var olduğu iddia edilmektedir.

Hadisler arasında teâruzdan söz edebilmek için öncelikle ilgili hadislerin kuvvet bakımından birbirine denk olması gerekmektedir. Zîra kuvvetli bir delil ile zayıf delil arasında teâruz olmaz.¹²³ Sahih hadisler arasında ise teâruzun olup olmadığı konusunda, olumlu ve olumsuz görüşler bulunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu teâruzların, kavram farklılığından doğduğu, sahih hadisler arasında gerçekte teâruz bulunmayıp zâhiren teâruz bulunabileceği ve bunların da cem, te'lif, nesh gibi metotlarla çözüme

¹¹⁸ Hadisin Kur'ân ile teâruzunda gerekli şartlar için bkz. el-Berzencî, *et-Teâruz ve't-tercîh beyne'l-edilleti's-şer'iyye*, I, 153, 219, 253.

¹¹⁹ Müslim, “Talak”, 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLV, 306

¹²⁰ et-Talak, 41/2.

¹²¹ Ebû Yusuf el-Ensârî, *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts. I, 132.

¹²² Buhârî, “Talak”, 40; ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li-îrâdi mâ istedrakethü Âişetü ale's-sahâbe*, thk. Saîd el-Afgânî, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1970, s. 155-156.

¹²³ Abdülazîz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III, 120.

kavuşturulabileceği ifâde edilerek iki farklı görüş uzlaştırılmaya çalışılmıştır.¹²⁴ Bu tür teâruza şu hadisler örnek olarak verilebilir: “Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan Cennete giremez, yine kalbinde hardal tanesi kadar iman bulunan da Cehenneme girmez.”¹²⁵ “Allah’a şirk koşmadan ölen kişi zina etse de, hırsızlık yapsa da Cennete girer.”¹²⁶ Zina ile hırsızlığın kibirden daha büyük günah olduğu dikkate alındığında bu iki hadis arasında teâruz bulunduğu söylenebilir. Ancak bu hadisler hüküm ifâde etmek için söylenmemişlerdir. Kalbinde hardal tanesi kadar iman olan kimsenin hükmü Cehenneme girmek değildir. Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan kimsenin de hükmü Cennete girmek değildir. Çünkü büyüklük Allah’a mahsustur. Bu te’vîl ile iki hadisin arası te’lif edilmiş, dolayısıyla teâruz giderilmiş olur.¹²⁷

C. Hadisin İcmâ‘ ile Teâruzu

Âlimler tarafından icma’ın, sahih ve nâsihi olmayan hadise muhalefet etmeyeceği kabul edilmiştir. Şâfiî “ümmetin sünnete muâriz bir icma’da bulunmasının mümkün olmadığını, böyle bir sünnete kesinlikle rastlanmadığını” söyler.¹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, kabul edilemeyecek haberleri zikrederken, “haberinin Kur’ân naslarına, mütevâtir sünnete aykırı veya ümmetin reddinde ittifak ettikleridir” demektedir.¹²⁹ Bununla birlikte icma’ a muhâlif olduğu iddia edilen bazı hadisler, kimi âlimler tarafından te’vîl edilmiştir. Bunlardan biri Allah Resûlü’nün (s.a.s.) sarık üzerine meshettiği bildirilen hadistir.¹³⁰ Bu hadis sarık üzerine meshin câiz olmayacağı hakkında ki icmâ’a muhâlif kabul edilmiş ve bütün mezhepler, senedleri sağlam olmasına rağmen bu hadisle amel etmemişler.¹³¹

Hadisin icmâ ile teâruzu meselesinde bir diğer husus da söz konusu icmâ’nın ne ölçüde sabit olduğudur. Zira icmâ olduğu iddia edilen her konuda gerçekten icmâ bulunmayabilir. Şâfiî, hakkında muhâlifi bilinmeyen bir şeyde hemen icmâ’nın olduğunu söylemenin doğru olmadığını söyler. İbnü’l- Kaysım (ö.751/1350) da her icmâ iddiasına

¹²⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* s. 432; İbnü’s-Salâh, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh*, s. 297; İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 93-109; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 221.

¹²⁵ Müslim, “İman”, 39; Ebû Dâvud, “Libâs”, 29.

¹²⁶ Buhârî, “Cenâiz”, 1; Müslim, “İman”, 40.

¹²⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhte’lifî’l-hadis*, s. 184.

¹²⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, s.471, 472.

¹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 17.

¹³⁰ Tirmizî, “Tahâre”, 75; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIX, 331.

¹³¹ Hadisin tevili için bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhte’lifî’l-hadis*, s. 379.

itibar edilerek hadislerin terk edilmesinin tehlikesine dikkat çeker ve: “muhâlifî bilinmeyen bir konuda, onu icmâ kabul edip aykırı nasları reddedersek birçok nass iptal edilmiş olur”¹³² der.

D. Hadisin Kıyâs ile Teâruzu

Hadislerin kıyâsla teâruzu meselesinde âlimler arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Fukahânın birçoğu nasların kıyâsa muhalefetini mümkün görürken, İbn Teymiye (ö. 728/1328) ve İbnü'l-Kayyim gibi bazı âlimler de sahih bir kıyâsın asla Kur'ân ve sünnet ile çatışmayacağını savunmuşlardır.¹³³

Hadisin kıyâsla teâruzunda öncelikle kıyas ile neyin kastedildiğini tespit etmek gerekmektedir. Çünkü bu konuda karşıt fikir ileri sürenler, kendilerince farklı kıyas tanımlarını dikkate almışlardır. Bu meselede İbnü'l-Kayyim şöyle demektedir:

“Şeriatla kıyâsa aykırı hiçbir şey yoktur. Kıyâsa aykırı olduğu zannedilen konularda iki ihtimal söz konusudur: Ya kıyâs sabit değildir veya o hüküm nasla sabit değildir. Nasla sabit olan bazı hususlarda fukahânın, ‘Bu kıyâsa aykırıdır’ şeklindeki ifâdelerini hocama (İbn Teymiye) sordum... Şu cevabı verdi: ‘Şeriatla kıyâsa aykırı hiçbir şey yoktur! Kıyâs lafzı mücmeldir. Sahih kıyâsı da, fasit kıyâsı da içerisine alır... Her kim şeriatla herhangi birşeyi kıyâsa aykırı görürse, kendi zihnindeki kıyâsa aykırı görmektedir. Yoksa sahih ve gerçek kıyâsa aykırılık yoktur. Nassın kıyâsa aykırı olduğunu görürsen o kıyâsın fasit olduğuna hükmedebilirsin.’”¹³⁴

İlk dönem Hanefî usûlcülerinden Debûsî (ö.430/1039), bu konu çerçevesinde kullandıkları kıyas teriminin ne anlama geldiğini Fatma bt. Kays'ın (ö. 54/674) boşandıktan sonra iddet süresi içinde Allah Resûlü'nün (s.a.s.) kendisine nafaka ve mesken hakkı tayin etmediğini ifade etmesi üzerine Hz. Ömer 'in (r.a.) “bir kadının sözü ile Allah'ın Kitab'ı ve Resûlullah'ın sünnet'ini bırakacak değiliz! Doğru mu yanlış mı naklettiğini, iyi ezberleyip ezberlemediğini bilemiyoruz”¹³⁵ sözüne atıf yaparak

¹³² el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs min-fünûni mustalahü'l-hadîs*, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts., s. 89-90.

¹³³ Ebû Zehrâ, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, Fecr yayınevi, Ankara 1979, s. 218.

¹³⁴ İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkîn an-Rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1991, I, 289-290.

¹³⁵ Tirmizî, “Talak”, 5; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman 'Azami, Mektebül-İslamî, Beyrut 1982, VII, 24.

açıklamaktadır. Debûsî'ye göre burada Hz. Ömer'in (r.a.) Kitap ve sünnet olarak zikrettiği iki kaynak, kendilerinin kıyas olarak adlandırdığı şeydir.¹³⁶ Debusî'den sonra Serahsî (ö. 483/1090) de kıyasa aykırı rivâyetin aynı zamanda Kur'an'a, sahih sünnet'e ve icma'a aykırı bir rivâyet anlamına geldiğine dikkat çekerek burada sözü geçen kıyastan ne anlaşılması gerektiğine değinmiştir.¹³⁷

E. Hadisin Akıl ile Teâruzu

Muhaddisler, fakihler ve kelâmcıların çoğunluğu naklî deliller ile akıl arasında teâruzun mümkün olduğu görüşündedirler.¹³⁸ İbn Teymiye ve Şâtıbî (ö.790/1388) gibi âlimler ise bunun tam aksi görüştedirler. İbn Teymiye; aklî olsun sem'î olsun kat'î iki delilin çatışmasının mümkün olmadığı görüşünü benimser.¹³⁹ İbnü'l-Cevzî de (ö. 597/1201), “akla, sahih hadislerle, İslâm esaslarına aykırı olan hadislerin uydurma olduğunu söyleyen ne güzel söylemiştir” der.¹⁴⁰ Bununla birlikte aklın ilk bakışta kabul edemeyeceği hadislerin varlığı da inkâr edilemez. Nitekim İbn Kuteybe bazı hadisleri te'vîl ederken bunu ifade etmiştir.¹⁴¹ Bunlardan birisi şu hadistir: “Kişinin rüyası tabir edilmedikçe kuşun ayaklarındadır. Ne zaman tabir edilirse vuku bulur.”¹⁴² Bu hadisin keyfiyeti ile ilgili bazı âlimler tarafından itirazlar vaki olmuştur.¹⁴³

Hadisle akıl arasındaki teâruz konusunda göz önünde bulundurulacak husus, hadislerin muhtevâsıdır. Hadislerin çoğunluğunun ibadetlerle ilgili olduğu bilinmektedir. Bir kısım hadisler de inanç ve gelecek ile ilgilidir. İbadet ve gelecek ile ilgili hadislerin akla aykırı olması düşünülemez çünkü bu konular aklın belirleyebileceği konular değildir.¹⁴⁴

¹³⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin Meys, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2001, s. 183.

¹³⁷ es-Serahsî, *Usûl*, I, 344; Kıyas teriminin anlamı ve hadisle teâruzu hakkında bilgi için ayrıca bkz. H. Yunus Apaydın, “Kıyas”, *DİA*, XXV, s. 529; Tsilikgir Chamnti (Çilingir Hamdi), “Hanefilere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması Durumunda Râvinin Fakih Olma Şartı”, *SÜİFD*, 2010, sayı: 21, s. 69-83.

¹³⁸ el-Berzencî, *et-Teâruz*, s. II, 286 vd.; eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, II, 216.

¹³⁹ İbn Teymiye, *Der'ü teâruzi'l-akıl ve'n-nakl*, I, 86.

¹⁴⁰ es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 327.

¹⁴¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhte'li'fî'l-hadis*, s. 208, 310, 315.

¹⁴² Tirmizî, “Rüya”, 6; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitabü'l-Musannef fi'l-ahâdîsi ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1988, VI, 173.

¹⁴³ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhte'li'fî'l-hadis*, s. 483.

¹⁴⁴ İbn Teymiye, *Der'ü teâruzi'l-aklı ve'n-nakl*, I, 134, 136 vd.

Hadislerin tamamını akıl kıstasına vurmaya çalışmak doğru bir yaklaşım değildir. Hadisler zâhirî mânalarının dışında başka bir mana ifade edebilir veya müteşâbih olabilir. Arap dilinin inceliklerini, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) konuşma uslûbunu ve hadisin söylendiği toplum yapısını derinlemesine bilmeden hadisin akla aykırı olduğu iddiasında bulunmak hatalıdır. Öte yandan insan beşer olması hasebiyle bazen aklını yanlış kullanabilmekte ve hatalı sonuçlara ulaşabilmektedir. Cehâlet, hislere mağlup olma, idrâk noksanlığı gibi durumlar, akla ârız olan olumsuzluklardandır. Bu sebeple bir kişinin aklına aykırı gelen bir hadis, bir başka kişiye hikmetli gelebilir. Bir devirde akla aykırı görülen hadis, ilmin ve bilimin ilerlemesiyle başka bir devirde ma'kûl olabilir. Çünkü akıl, ulaşabildiği deliller çerçevesinde hüküm verebilmektedir.¹⁴⁵

VI. MÜŞKİLÜ'L-HADİS İLE İLGİLİ ESERLER

Müşkil hadislerin açıklanması ile ilgili olarak h. II. (VIII) asırda Şâfiî ile birlikte günümüze kadar birçok eser telif edilmiştir. Bu bölümde müşkilü'l-hadis alanında yazılan eserler, İbn Fûrek öncesi ve sonrası şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır.

A. İBN FÛREK ÖNCESİ ESERLER

1. İmam Şâfiî'nin *İhtilâfu'l-hadis*'i

Eser, ehl-i rey ve ehl-i hadis arasındaki mücadelenin etkisiyle kaleme alınmış olup sahasında yazılmış ilk eser olma hüviyeti taşımaktadır. Her ne kadar *Kitabu'l-Ümm*'ün içinde bir risâle olarak yazılmış ise de âlimler tarafından müstakil bir kitap olarak kabul edilmiştir. Nitekim İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) *Fihrist*'inde,¹⁴⁶ İbn Hacer de *Tevâli't-te'sîs*'inde¹⁴⁷ eserin ismini müstakil olarak vermişlerdir.

Şâfiî'nin hadisler arasındaki çatışmaların sebepleri ve bunların çözüm yollarını konu edindiği *İhtilâfu'l-hadis*'te, zâhiren muhtelif görünen hadisler, karşılaştırılmalı olarak ele alınıp incelenmiştir. Şâfiî eserinde birbirine muhâlif olarak rivâyet edilmiş hadislerle, hangi usûl takip edilerek amel edileceğini, çok sayıda örnek zikretmek sûretiyle ortaya koymaktadır. O, görünüşte ihtilâflı olan hadisleri *cem/telif*, *nesh* ve

¹⁴⁵ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 250-251.

¹⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1997, s. 260

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîs li-meâlî Muhammed ibn İdris*, thk. Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1986, s.154.

tercih metodlarına başvurarak çözüme kavuşturma yoluna gitmiştir. İbn Kuteybe, İbnü's-Salâh (ö.643/1245), İbn Hacer, Süyûtî (ö. 911/1505) ve daha birçok meşhur muhaddis bu eserden ilhâm alarak ihtilâfu'l hadis meselesini kendi eserlerinde ele almışlardır.¹⁴⁸

2. İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis* i

Mu'tezile ve Şuûbiyye akımına karşı verdiği mücadelenin mahsulü olan *Te'vîli muhtelifi'l-hadis* isimli bu eserini İbn Kuteybe, Mu'tezile âlimlerinin muhaddislerle ilgili ithamlarını cevaplandırmak amacıyla kaleme almıştır.¹⁴⁹ İbn Kuteybe bu eserde, Mu'tezileyi, Felâsifeyi ve bazı durumlarda şahsî te'vîllere mütemâyil görünen Hanefî fakihlerini hedef almaktadır. Mukaddimesinde, hadisleri muhtelif gâyeler için kullanan Hâriciyye, Kaderiyye, Râfîzî ve diğer bazı fırkaların hadislere yönelttikleri itirazlara işaret etmektedir.¹⁵⁰ Bir taraftan bazı hadisler ile ilgili yapılan yanlış te'vîlleri tashih ederken, diğer taraftan aralarında tenâkuz olduğu söylenen hadislerin aslında birleştiklerini delilleriyle açıklamaktadır. Eserin büyük bölümü Kur'ân'a, sünnet'e, akla, icmâa, gerçeğe ve tecrübeye aykırı, teşbîh ve tecsîm ifâde ettiği ve birbirleriyle çeliştiği ileri sürülen rivâyetlerin yorumuna ayrılmıştır. İbn Kuteybe, bu rivâyetlerin te'vîl ve telifi için, nesihden, râvîlerden kaynaklanan hatalardan, insan aklını zorlayan açıklamalardan söz etmekte, ayrıca şiir, lügat, gramer gibi edebî delillerden yararlanmakta, bazı rivâyetleri savunurken Tevrat ve İncil'den de delil getirmektedir.¹⁵¹

İbnü's-Salâh ve Nevevî gibi bazı muhaddisler tarafından tenkit edilse de, yazıldığı döneme kadar hadise ve hadisçilere ne tür eleştirilerin yapıldığını göstermesi ve bu eleştirilere ilk defa cevap vermiş olmasından dolayı eser büyük önem arz etmektedir.¹⁵² Çeşitli baskıları bulunan eser¹⁵³ Fransızca ve Türkçe'ye de çevrilmiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Bayram Kanarya, "İmâm Şâfiî'nin *İhtilâfu'l-Hadis* İsimli Eserinde Mütêâruz hadisleri Çözme Metodolojisi", *ŞİAD* 2012, sayı: 8, s. 101-128.

¹⁴⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 47; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX, 145.

¹⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 47-51.

¹⁵¹ Hüseyin Hansu, "Tevîlü Muhtelifi'l-Hadis", *DİA*, XLI, 34.

¹⁵² Hüseyin Hansu, "Tevîlü Muhtelifi'l-Hadis", *DİA*, XLI, 34.

¹⁵³ Matbaa-i Kürdistân-i âmmiyye, Bağdat 1909; Mektebe-i zeydâni'l-umûmiyye 1928; Mektebü'l-İslâmî, thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, Beyrut 1999; Dâru'l-hadis, thk. Saîd Muhammed es-Senârî, Kâhire 2006.

¹⁵⁴ *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, Geard Lecomte tarafından Fransızca'ya (*Le traité des divergences du hadith d'Ibn Qutayba*, Dımaşk 1962) ve Hayri Kırbasoğlu tarafından Türkçe'ye (*Hadis Müdafası*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1979) tercüme edilmiştir.

3. Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âsâr*'ı

Tahâvî'nin (ö. 321/933) son eseri olan ve bu sahada en geniş eser olma hüviyetini taşıyan¹⁵⁵ *Müşkilü'l-âsâr*, açıklanmasına ihtiyaç duyulan hadisleri şerh etmektedir. Tahâvî eserinin telif amacını: “Senedleri makbul ve sahih bazı hadislerde, insanların anlayamayacağı birtakım kapalılıklar ve işkâller gördüm. Kalbim bu hadisler hakkında düşünmeye ve bu hadislerdeki işkâlleri kaldırmayı arzu etti”¹⁵⁶ diyerek ifâde etmektedir.

Tahâvî eserinde, hadise yöneltilen iddiaları isim vermeden kaydetmekte, ardından bunlara karşı delillerini ortaya koymaktadır.¹⁵⁷ Eser, soru-cevap tarzında telif edilmiştir. Tahâvî genellikle önce hadisin isnâdını, ardından metindeki müşkülleri incelemekte, hadisin diğer tariklerini ve farklı lafızlarını nakletmekte, sonra da bu rivâyetleri dikkate alarak hadisi yorumlamaktadır.¹⁵⁸ Ayrıca hadislerdeki müşkil kelimeleri açıklamak için âyetlerden delil getirmektedir.¹⁵⁹ Hadislerdeki fikhî hükümleri açıklarken fikhî tartışmalara girmemekte, daha çok hadislerin açıklamasını ve te'vîllerini yapmakta, bazen de hadisten çıkarılan hükümleri maddeler halinde sıralamaktadır. *Müşkilü'l-âsâr*'da 1002 konu başlığı altında 6179 hadis yer almaktadır. Kendisinden önce bu kadar çok sayıda hadis şerhi yapılmadığı için eser, sahasında ilk sayılabilecek bir çalışma olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁰

4. Diğerleri

İbn Fûrek'ten önce müşkilü'l-hadis konusunda telif edilmiş diğer eserler de şunlardır:

1. Ebû Yahya Zekariya b. Yahya es-Sâcî (ö. 307/922), *İhtilâfu'l-hadis*¹⁶¹
2. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/925), *İhtilâfu'l-fukahâ*¹⁶²

¹⁵⁵ el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrafe*, thk. Muhammed Muntasır, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2000, s. 158; Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (muhakkikin takdimi), s. 10.

¹⁵⁶ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, I, 6.

¹⁵⁷ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, I, 17.

¹⁵⁸ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, I, 24, 25.

¹⁵⁹ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, I, 53, 63.

¹⁶⁰ Ayhan Tekineş, “Müşkilü'l-âsâr”, *DİA*, XXXII, 164.

¹⁶¹ el-Kattânî, *er-Risâletü'l-müstedrafe*, s. 159.

¹⁶² Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2010; Bkz. el-Kattânî, *er-Risâletü'l-müstedrafe*, s. 158.

3. İbn Münzîr en-Nîsâbûrî (ö. 318/930), *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icma ve'l-ihtilâf*¹⁶³
4. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî (ö. 360/970), *Te'vîlü'l-ehâdîsi'l-müşkile*.¹⁶⁴

B. İBN FÛREK SONRASI ESERLER

İbn Fûrek'ten sonraki dönemlerde müşkilü'l-hadis alanında pek çok eser telif edilmiştir. Bunlardan en önemlisi İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-müşkil*'idir.

1. İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-müşkil*'i

İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*'i Ebû Nasr el-Humeydî (ö. 488/1095)'nin *el-Cem'u beyne's-sahîhayn* adlı eserine şerh olması ve *Sahîhayn*'daki müşkil hadisleri îzâh etmek için kaleme almıştır. Vecîz bir uslûb ile yazdığı eserinin mukaddimesine muhaddisleri, hadisleri toplamak için yaptıkları mücadeleleri överek başlar.

İbnü'l-Cevzî, eserinde *Sahîhayn*' da ki hadislerde garîb ve îzâh edilmesini gerekli gördüğü kelimeleri, kökleri ve çeşitli kalıpları ile tahlil ederek delâlet ettiği manaları ve hadisten çıkan hükümleri açıklar. Peşinden âlimlerin konu ile ilgili görüşlerine yer verir. Ayrıca bazı hadislerin vürûd sebeplerini de zikreder. Sahâbî râvilere göre alfabetik olarak düzenlenen eser Ali, Hüsyin el-Bevvâb tarafından tahkik edilmiştir.¹⁶⁵

2. Diğerleri

Müşkilü'l-hadis alanında İbn Fûrek sonrası telif edilen diğer eserlerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. Kâdı İyâz (ö. 543/1149), *Minhâcü'l-avârif ilâ rûhi'l-maârif fi-şerhi Müşkili'l-hadis*¹⁶⁶
2. İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk fi mesâili'l-hılâf*¹⁶⁷

¹⁶³ Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2012.

¹⁶⁴ Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire ts.

¹⁶⁵ Dâru'l-vatan, Riyad 1997.

¹⁶⁶ Thk. Târik b. Muhammed, Dâru'l-ulûm, Kahire 1994.

¹⁶⁷ Thk. Abdülhamîd Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2014.

3. Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Mûsa el-Kasrî (ö. 601/1204), *Tenbihu'l-Efhâm fi halli müşkili hadisihî aleyhu's-salâtu ve's-selâm*¹⁶⁸
4. İbn Bezîze (ö. 662/1264), *İzâhu's-Sebîl ilâ menâhici't-te'vîl ve telhîsu Müşkili İbn Fûrek*¹⁶⁹
5. Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Mâlikî İbn Munîr (ö. 683/1284), *Tefsîru müşkilâti Ehâdis bi şekli Zâhiriâ*¹⁷⁰
6. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselâm b. Teymiye (ö.728/1327), *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis fi'r-red alâ ehli'l-hadis*¹⁷¹
7. Selâhaddîn el-Alâî (ö. 761/1359), *et-Tenbihâtü'l-mücmele alel-mevâzül-müşkile*.¹⁷²
8. Ebû Muhammed Abdu'lcelîl b. Mûsa el-Ensârî (ö. 850/1446), *Meânî müşkili'l-ehâdisi'n-nebeviyye*¹⁷³
9. İbn Hacer el-Askalânî, *Te'vîlü müşkli'l-hadis*¹⁷⁴
10. Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs el-Kastalânî (ö. 923/1517), *Te'vîlü Müşkili'l-hadis*¹⁷⁵
11. Abdullah b. Ali el-Kasîmî en-Necdî (ö. 1340/1922), *Müşkilâtü'l-ehâdisin-nebeviyyeti ve beyânühâ*¹⁷⁶.
12. Hasan Muzaffer er-Razû, *Def'ut-teâruz an muhtelifi'l-hadis*.¹⁷⁷
13. Nâfiz Hüseyin Hammâd. *Muhtelifü'l-hadis beynel-fukahâ vel-muhaddisîn*.¹⁷⁸
14. İbrâhim As-as, *Dirâse-i nakdiyye fi İlmi müşkili'l-hadis*.¹⁷⁹
15. Ali b. Muhammed b. Yahya el-Âcûrrî, *İhtilâfu'l-ulemâ*¹⁸⁰

¹⁶⁸ Thk. Muhammed Fethi en-Nâdî, Dâru'l-kelime, Neced 2012.

¹⁶⁹ Bkz. Muhammed Mahfûz, *Terâcümü'l-müellifine't-tunûsiyye*, Dâru'l-garbi'l-İslâmiyye, Beyrut 1994, I, 96; Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire ts., Hadis, nr. 271.

¹⁷⁰ Thk. Riyad Mensî el-İsâ, Dâru'l-feth, Umman 2013.

¹⁷¹ Kâhire ts. Ayrıca bkz. *er-Risâletü'l-müstedrafe*, çev. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 338.

¹⁷² Thk. Merzûk b. Hiyâs, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1991.

¹⁷³ Süleymaniye ktp., Lâleli bl., nr. 409.

¹⁷⁴ Dâru'l-kutub, Hadis, nr. 2152, Kahire ts., Ayrıca bkz. *er-Risâletü'l-müstedrafe*, çev. Yusuf Özbek, s. 338.

¹⁷⁵ Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire ts., Hadis, nr. 2152. Bkz. Ahmed Sâlim, el-İmâmü'l-Kastalânî ve âsâruhu'l-ilmiyye, *Mecelletü Câmîati'l-Medîneti'l-âlemiyye*, Malezya ts.

¹⁷⁶ Dâru's-Selefiyye, Lahor 1986.

¹⁷⁷ Mektebetü'z-Zehabî, Kuveyt 1985.

¹⁷⁸ Dâru'l-vefâ, Mısır 1999.

¹⁷⁹ Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 2001.

¹⁸⁰ Thk. İsmail el-Ensârî, Riâsetü idârâti'l-bühûsü'l-ilmiyye, Riyad 1978; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, Câmüatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1991, I, 390;

16. Târik b. Muhammed et-Tavârî, *Muhtelifü 'l-hadis ve eseruhû fî ahkâmil-hudûd vel-ukûbât*¹⁸¹.
17. İsmâil Lütî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları*.
18. Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*.
19. Üsâme b. Abdullah el-Hayyât, *Muhtelifü 'l-hadis beynel-muhaddisîn vel-usûliyyîn el-fukahâ*
20. Abdülmecîd Muhammed es-Süsve, *Menhecüt-tevfik vet-tercîh beyne muhtelifi 'l-hadis*.

VII. DEĞERLENDİRME

Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) vefatından sonraki süreçte, zamanın, coğrafyanın ve muhatapların değişmesiyle tabîi olarak hadislerin farklı anlaşılması ve hadislerin diğer naslarla teâruzu meselesi gündeme gelmiştir. Arap olmayan toplulukların Müslüman olmasıyla, hadislerin özellikle de müşkil hadislerin doğru anlaşılması büyük önem kazanmıştır. Bununla birlikte âlimlerin müşkil hadislere yaklaşımlarında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Muhaddisler ve az sayıda kelâmcı, özellikle haberî sıfatlarla ilgili hadislerin te'vîl edilmeden tenzih inancı çerçevesinde kabul edilmelerini savunurken, kelâmcıların çoğunluğu ise bu hadislerin tenzih ilkesi çerçevesinde tevil edilmeleri gerektiğini savunmuşlardır. Sonuçta, hadislerdeki merak edilen konular ve müşkilin çözümü, bunun yanında bir kısım hadisler hakkındaki idiaların cevaplandırılması maksadıyla hadisler te'vîl edilmeye başlanmış ve bu konuda metodlar geliştirilmeye çalışılarak eserler te'lif edilmiştir.

Hadislerdeki işkâller ilk dönemlerde daha çok amelî meselelerde ortaya çıktığı için, bu işkâllerin giderilmesinde fikhî metodlar kullanılmış, sonraki dönemlerde dil ve kelâm alanındaki gelişmeler neticesinde hadislerde îtikâdî noktada ortaya çıkan işkâller, âlimler tarafından lugavî ve kelâmî metodlarla giderilmeye çalışılmıştır. İbn Kuteybe ve Tahâvî bu metodları birleştirirken, İbn Fûrek daha çok kelâmî ve lugavî metodlarla müşkil hadisleri te'vîl etmiştir. Özetle, hadislerin gerek şer'î gerekse aklî delillerle teâruzunu inceleyen müşkilü'l-hadis ilmi, dinin îtikâd ve amel gibi önemli konuları ihtivâ

¹⁸¹ Dâru İbn Hazm, Beyrut 2007.

etmesi ve İslâmî ilimler sahasında çalışmalar yapan tüm ilim adamları için öğrenilmesi zarûrî olan bir alan olmasından dolayı önemini her asırda korumaya devam edecektir.

İKİNCİ BÖLÜM
İBN FÛREK'İN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. İBN FÛREK'İN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI

A. YAŞADIĞI DÖNEM

1. Siyâsî Durum

İbn Fûrek, devrinin en büyük İslâm devleti olan Abbâsîler'in dağılarak emirliklere, küçük beyliklere ayrıldığı ve siyâsî otoritesini kaybettiği hicrî. IV. (X.) asırda yaşamıştır. Hayatının büyük bir bölümünü Büveyhîlerin hükümrân olduğu dönemde ve Fars, yani bugünkü adıyla İran bölgesinde geçirmiş, Muizzüddeve (ö. 356/967), Müeyyidüddeve (ö. 373/984), Adûduddeve (ö. 372/983) ve Fahruddeve (ö. 387/997) dönemlerini idrak etmiştir.

Kurulduğu tarihten itibaren giderek güçlenen Büveyhîler, ortaya çıkan karışıklıkları giderme yolunda olumlu bir politika takip edememiş, daha çok iktidarın ve hilâfetin sağladığı imkânlardan faydalanmak şeklinde bir tutum izlemişlerdir. Mezhep ve fikir ayrılıklarının sebep olduğu kavgalarda çoğu zaman Şîa tarafını destekleyerek, karışıklıkların daha da büyümesine yol açmışlardır.¹⁸² H. IV. (X.) asırda Abbâsî devletinin güç kaybetmesi ve hilâfetin Büveyhîler'in kontrolüne geçmesiyle, irili ufaklı birçok emirlikler ve beylikler ortaya çıkmış, İslâm dünyasının hemen her bölgesi siyâsî karışıklıklar içinde kalmıştır.¹⁸³

2. İctimâî Durum

İslâmiyet, hicrî I. (VII.) asırdan itibaren Arabistan sınırlarını aşarak hızla yayılmış ve bunun neticesinde birbirinden farklı birçok milletler ve gruplar Müslüman olmuşlardır. Bu da doğal olarak farklı kültürlerle sahip bu milletlerin birbirleriyle kaynaşmalarına sebep olmuştur. Bu kadar değişik milletten insanın bir arada yaşamasının doğal sonucu olarak, ictimâî hayatta farklı milletlere ait kültürlerin tezâhürleri görülmeye başlanmıştır.

Zaman içerisinde refah seviyesinin yükselmesine paralel olarak lüks ve konfor artmış, ilk devirlerdeki sadelik daha sonraki dönemlerde yerini ihtişamlı saraylara ve lüks

¹⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1986, XI, 212 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fit-târih*, thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1987, VII, 278-279.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fit-târih*, VII, 353-354; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XI, 212; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-500.

giyimli devlet adamlarına bırakmıştı.¹⁸⁴ Bu devirde, devletin idârî yapısındaki düzensizlik ve çözümler, sosyal hayattaki dengesizlikler, toplumda birçok huzursuzlukların yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁸⁵

3. Kültürel ve İlmî Durum

Toplum içinde meydana gelen siyâsî ve ictimâî huzursuzluklar, zamanla toplumun inanç ve fikir yapısına da etki etmiştir. Hilâfeti sembolik olarak da olsa ellerinde bulunduran Abbâsîler Sünnî, Büveyhîler ise Şîî idi. Halk Mu'tezile, Şîa, Selefiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye ve Kerrâmiyye olmak üzere farklı mezheplere ayrılmışlardı. Çoğu zaman mezhep mensupları arasında şiddetli münâkaşalar, hatta bazen fiili çatışmalara kadar varan kavgalar meydana geliyordu. Büveyhoğulları bu karışıklıklarda genellikle Şîa tarafını desteklerken, Abbâsî halifeleri de daha çok Ehl-i sünnet'e destek veriyordu.

Cehmiyye ve Mu'tezile'nin tenzîh düşüncesinde aşırı giderek ilâhî sıfatları nefyetmesine karşı bir kısım hadisçinin ilâhî sıfatları teşbîhe yol açacak şekilde ispat etmesi ve sahih olup olmadığına önem vermeden çeşitli rivayetleri delil kabul etmesinin yanı sıra nasları lafzî/zâhirî mânada yorumlaması neticesinde hicrî II. (VIII.) asrın ortalarında ortaya çıkan Müşebbihe, İbn Fûrek'in yaşadığı dönemde güçlenmiştir.¹⁸⁶ Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zâhirine bağlı kalmak sûretiyle teşbîh ve tescîme kadar varan telakkîleri benimseyenlerin ihdâs ettiği bir fikir hareketi olan Haşviyye ise Bağdat'ta, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) talebesi Ebû Bekir el-Mervezî'den (ö. 292/905) okuyan Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Berbehârî (ö. 329/941) tarafından yayılmaya başlamıştır.¹⁸⁷

Mu'tezile'ye şiddetle karşı çıkan Berbehârî, 309-329 (921/941) yılları arasında yaptığı tesirli vaazlarla Bağdat'ta halkı ayaklandırmayı başarmıştır. Berbehârî taraftarları 323 (935) de "Hanbelî fitnesi" olarak bilinen olaylarda, içki satan dükkânları yağmalamışlar, ellerine geçirdikleri müzik aletlerini parçalamışlar, ticaret yapmayı haram saymışlar, kadınların sokaklarda dolaşmalarına izin vermemişlerdir. İtikâdî konularda

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî-târih*, VI, 8-11.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 212 vd.; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 31-48.

¹⁸⁶ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1933, I, 335, 336.; Ayrıca bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 156-158.

¹⁸⁷ Metin Yurdağür, "Haşviyye", *DİA*, XVI, 426-427.

tamamen teşbîhe düşerek Allah'ı saçları, yüzü, gözleri, elleri, ayakları ve parmakları olan bir varlık gibi kabul etmişler, Şîa'yı tekfir etmişler ve kabir ziyaretini yasaklamışlardır.¹⁸⁸

Çıkardığı karışıklıklarla Abbâsî idaresini uzun süre meşgul eden Berbehârî'nin görüşleri ölümünden sonra da Ebû Bahr Muhammed b. Hasan tarafından savunulmaya devam edilmiştir.¹⁸⁹ Diğer taraftan İslâm ülkesinin değişik bölgelerinde meşhur bazı âlimler de teşbîh ve tecsîm görüşünü benimsemişlerdi. Ahmed b. İshak ed-Dabûî (ö. 342/953), *et-Tenbih ver-red* adlı eserin sahibi Ebu'l-Hüseyn el-Malatî (ö. 377/987) ve Salimiyye fırkasına mensup olan Hasan b. Ali el-Ahvazî (ö. 446/1055) bunlardan bazılarıdır. Muhammed b. Kerrâm'ın (ö. 255/868) teşbîh ve tecsîm görüşünü benimseyerek kurduğu Kerrâmiyye fırkası da Nisâbur ve Gazne civarında yaygın hale gelmişti.¹⁹⁰ Bütün bunlar teşbîh ve tecsîm görüşünün İbn Fûrek'in yaşadığı hicrî IV. (X.) asırda, köklü bir şekilde yaygınlaştığını göstermektedir.¹⁹¹

Bu dönemdeki ilmî hayata gelince, bir önceki dönemden daha parlak bir ilmî gelişme yaşanmasa da, mevcut siyâsî ve ictimâî çalkantılara rağmen, sultanların idareleri altında bulunan bölgelerde ilim merkezleri kurarak ilim adamlarını kendi ülkelerine çekmeleri sayesinde ilmî hayat canlı bir şekilde devam etmiştir.¹⁹² Sultanlar, ilim adamlarını, şâir ve edîpleri saraylarında ağırlamayı bir övünç vesilesi saymışlar ve bu konuda komşu ülkelerle âdeta yarışa girmişlerdi. Bunda başarılı olabilmek için de âlim, şâir ve ediplere her türlü imkânı sağlamış ve çeşitli ödüller vermişlerdir.¹⁹³ Bir Şîî olmasına rağmen Büveyhî atabeklerinden Adûddevle'nin (ö. 372/983) meclisinde yapılacak ilmî münâkaşalarda Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunmak üzere Kâdı Ebû Bekir el-Bâkılânî'yi (ö. 403/1013) Basra'dan Şiraz'a davet etmesi, Mu'tezileden Kâdı Abdülcebbâr'ı (ö. 415/1024) Rey'e, Ehl-i sünnet'den İbn Fûrek'i İsfahân'a çağırması, dönemin idarecilerinin ilim ve ilim adamlarına verdikleri değeri göstermesi bakımından önemlidir.¹⁹⁴ Bu devirde Basra, Bağdat, Kûfe, Rey, İsfahan, Şirâz, Nisâbur, Buhâra,

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi târih*, VII, 113-114.

¹⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman, Câmîatü ümmü'l-kurâ, Mekke 1999, III, 36 vd.

¹⁹⁰ Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Dâru'l-meârif, İskenderiye 1966, I, 639, 641-650 vd.; Ayrıca bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294-296.

¹⁹¹ Bu gelişmeler olsa gerek, İbn Fûrek'i haberî sıfatlarla ilgili hadisleri aşırı savunmacı tarzda te'vil etmeye yöneltmiştir.

¹⁹² Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Mektebetü'n-nehdâti'l-Mısıriyye, Kahire 1964, I, 96.

¹⁹³ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-500.

¹⁹⁴ İbn Asâkir, *Tebyînü kezibil-müfterî*, s. 118; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 495-498.

Horasan, Gazne, Dimaşk, Halep, Mısır ve Kurtuba'nın başlıca ilim merkezleri olduğu görülmektedir. Bunların her birinde yüzlerce âlim yetişmiş, bu âlimlerin okuttuğu talebeler ve yazdıkları binlerce cilt kitaplarla bu merkezler önemli ilim faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır.¹⁹⁵

İbn Fûrek ile aynı dönemde yetişmiş âlimlerden bazıları şunlardır: Ebû Mansur el-Mâturîdi (ö. 333/944), Ebû Nasr el-Farâbî (ö. 339/950), İbn Mucâhid et-Tâî (ö. 370/980), Ebul-leys es-Semerkindî (ö. 373/983), Ebu'l-Hasan el-Bahîlî (ö. 373/983), Malatî (ö. 377/987), Ebû Hayyan et-Tevhîdî (ö. 400/1010), Bâkılânî (ö. 403/1013) Ebû hamid el-İsfereyânî (ö. 406/1016), Ebû İshâk el-İsfereyânî (ö. 406/1016), Kâdı Abdülcebbâr (ö. 415/1024).

İbn Fûrek'in yaşadığı h. IV. (X.) asır, yukarıdaki isimlerden de anlaşılacağı üzere, İslâm dünyasının felsefeye kapılarını araladığı, ilk defa Mu'tezile'nin kullandığı ve kelâm adını verdiği, nasları aklın ışığı altında te'vîl etme metodunu Ehl-i sünnet âlimlerinin benimsemeye başladığı, Mu'tezile'nin kuvvetli olduğu, Müşebbihe, Mücessime ve Haşviyye gruplarının varlığını hissettirmeye başladığı bir dönemdir.¹⁹⁶

B. HAYATI

1. Adı, Doğumu ve Vefatı

İbn Fûrek'in tam adı Muhammed b. Hasan b. Fûrek, künyesi ise Ebû Bekir olup İsfehânî, Nisâbûrî, Ensârî ve Eş'arî nisbeleriyle tanınır.¹⁹⁷ Adı bazı kaynaklarda İbn Fevrek olarak kaydedilmişse de meşhur olan İbn Fûrek şeklindedir.¹⁹⁸ İbn Fûrek, İsfehân'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, tahsil gördüğü hocalarının ve beraber ilim tahsil ettiği arkadaşlarının yaşadığı tarihler dikkate alındığında, 330 (941) yılında doğduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁹ İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh* adlı eserini tahkik ederek yayımlayan Abdülmütî' Emin Kal'acî, 332

¹⁹⁵ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 280.

¹⁹⁶ Ali Öge, *İbn Fûrek, Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Kömen yayınları, Konya 2011, s. 37.

¹⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas, Dâru's-sadr, Beyrut 1978, IV, 272.

¹⁹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 495.

¹⁹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 496; Ali Öge, *İbn Fûrek, Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, s. 37.

(943) yılında doğduğunu ifade etmekte, ancak herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamaktadır.²⁰⁰

Kaynaklarda İbn Fûrek'in vefatıyla ilgili farklı bilgiler aktarılmaktadır. Bazı kaynaklarda onun 406 (1015) yılında Nisabur'a dönerken Kerrâmiyye mensupları tarafından zehirlenerek öldürüldüğü bilgisi mevcuttur.²⁰¹ Torunu Ebû Bekir Ahmed el-Fûrekî'nin (ö. 478/1085) dedesinden "şehid dedem" diye bahsetmesi de,²⁰² İbn Fûrek'in zehirlenerek öldürüldüğünü desteklemektedir.

İbn Fûrek'in hastalığından dolayı Nisabur'a geldikten sonra vefat etmiş olabileceği hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ebû Ali Dakkâk (ö. 405/1014)'tan şu olayı nakletmektedir: "Ebû Ali Dakkâk İbn Fûrek'i ziyarete gittiğinde, İbn Fûrek'in gözleri yaşarmıştı. Ebû Ali Dakkâk İbn Fûrek'e: Allah sana şifa verecek ve iyileşeceksin, demiş o da: 'Ölümden korktuğumu mu sanırsın? Ben ölümden değil, sonra başıma geleceklerden korkuyorum'²⁰³ demiştir."

İbn Hazm, İbn Fûrek'in, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) peygamberliğinin sona erdiğini iddia ettiği için Sultan Mahmud tarafından öldürüldüğünü nakletmiştir.²⁰⁴ Zehebî (ö. 748/1374), İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/16799), Mehmet Şerafeddin (ö. 1947/1368) ve Ziriklî (1893-1976), İbn Hazm'ın bu rivayetine dayanarak aynı görüşü nakletmişlerdir.²⁰⁵ Ancak İbn Hazm'ın bu iddiası âlimler arasında şüpheyle karşılanmıştır. Nitekim İbn Asâkir, İbn Hallikân ve Sübkî bu görüşe katılmadıkları gibi, bu iddianın Kerrâmiyye mezhebi mensupları tarafından İbn Fûrek'e yapılmış bir iftira olduğunu söylemektedirler.²⁰⁶ Ayrıca İbn Fûrek'in Sünnî olduğu herkesçe bilinmektedir. Kendisi de bir Sünnî olan Sultan Mahmud'un, ters düşmeyecekleri bir meseleden dolayı Sünnî bir âlimi öldürtmesi ihtimal dâhilinde görünmemektedir.²⁰⁷

²⁰⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, thk. Abdülmütî' Emin Kal'acî (muhakkikin takdimi), s. 3.

²⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 495-498.

²⁰² el-Fûrekî, *en-Nizâmî fî usûlid-dîn*, Süleymaniye ktp. Ayasofya bl., nr. 2378, vr. 89a.

²⁰³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-meârif, Kahire ts., s. 254.

²⁰⁴ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ahvâi ve'n-nihâl*, Mektebetü'l-hancî, Kahire ts., I, 75.

²⁰⁵ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985, XVII, 216; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men-zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvût-Abdülkadir el-Arnâvût, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986, V, 43; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 83.

²⁰⁶ es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdülfehtah Muhammed, Halep 1918, IV, 132; İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, s. 233; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 272.

²⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 78.

Mehmet Şerafeddin, İbn Fûrek'in 408 (1017) yılında vefat ettiğini nakletse de²⁰⁸ kaynaklar onun 406 (1015) yılında Nisabur'da vefat ettiği hakkında ittifak etmişlerdir. İbn Fûrek vefat ettikten sonra Nisabur'un Hira mahallesine defnedilmiştir²⁰⁹

2. İlim Tahsili, Hocaları ve Talebeleri

İbn Fûrek, ilim tahsiline farklı rivâyetler olmakla birlikte İsfehân'da başladı.²¹⁰ Şâfiî fikhını aldığı hocasına “Hacerülesved yeryüzünde Allah'ın ‘yemîni’dir”²¹¹ hadisinin ne manaya geldiğini sorup, tatmin edici bir cevap alamayınca, kelâm ilmini öğrenmeye niyet etti.²¹² Bu niyetini gerçekleştirmek için İsfehân'dan Bağdat'a, oradan da Basra'ya gitti. Burada Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) talebelerinden Ebû'l-Hasan el-Bâhilî'den (ö. 373/983), Kâdı Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (ö. 403/1012) ve Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İsferâyinî (ö. 418/1027) ile birlikte kelâm ilmi tahsil etti. Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038) ve İbn Hazm İbn Fûrek'i İbn Mücâhid et-Tâî'nin (ö. 370/980) talebeleri arasında göstermişlerdir.²¹³

İbn Fûrek'in en meşhur hocaları arasında Ebu's-Sehl es-Su'lûki (ö.290/902), Ebu'l-Hasen el-Bâhilî ve Abdullah b. Ca'fer b. Fâris el-İsbehâni'yi (ö.346/957) özellikle vurgulamak gerekir. İbn Fûrek, kelâm, hadis ve diğer ilimleri tahsil etmek üzere gittiği Irak'ta bir müddet kaldıktan sonra 360 (970) lı yıllarda İsfehân'a geldi ve burada Mu'tezile'ye müntesip olan vezirlerden Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) ile “ef'âl-i ıbâd” konusunda münâzaralar yaptı.²¹⁴ Yaptığı münâzaralarda Ehl-i sünnet'in görüşlerini başarıyla savundu. Buradan Rey'e gitti. Katıldığı ilim meclislerindeki münazaralarda Mu'tezile'yi şiddetle tenkit ettiği için bölge emirine şikâyet edilince işkenceye uğradı ve

²⁰⁸ Mehmet Şerafeddin, “Kelâm Savaşları”, *DFİFD*, İstanbul 1932, sayı: 24, s. 18-32.

²⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 272; es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, IV, 130. İbn Fûrek'in biyografisi için ayrıca bkz. İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, thk. Muhammed Ramazan Yusuf, Dâru'l-kalem, Dımaşk 1992, I, 258; ez-Zehabî, *el-İber fi haberî men ğaber*, thk. Muhammed Saîd, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1985, II, 213; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musanîfîn*, Behiyye Matbaası, İstanbul 1951, II, 60; Mehmet Zihni efendi, *Kitabu't-terâcim*, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul ts., s. 111.

²¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 272; Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *DİA*, , XIX, 495.

²¹¹ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Tarık b. İvaz-Abdülmuhsin b. İbrahim, Daru'l-haremeyn, Kahire ts., I, 177; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, V, 39.

²¹² es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, IV, 129.

²¹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 2.

²¹⁴ el-Kıfî, *İnbâhur-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, thk. M. Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kâhire 1982, III, 111; İbn Asâkir, *Tebyînü kezibil-müfterî*, s. 232; Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 74.

sonrasında Şiraz'a sürgün edildi.²¹⁵ Kendisine işkence yapılmasında Kerrâmiyye fırkasının taraftarlarının da parmağı olduğu kaydedilir. Kısa bir müddet kaldığı Şiraz'da İbn Hafif eş-Şirâzî (ö. 371/981) ile tanıştı. Burada karışıklıklardan uzak kalıp uzlete çekilmeyi istemişse de, gördüğü bir rüya üzerine bu arzusundan vazgeçerek talebe yetiştirmeye başlamıştır.²¹⁶

Bundan kısa bir süre sonra İbn Fûrek, bir grup Sünnî cemaatin Büveyhî Sultanı Nâsıruddevle'ye giderek onu Nisâbur'a göndermesini istemesi üzerine, 368 (978) yılında Nisâbur'a gitti.²¹⁷ Daha sonra Abdullah b. Ca'fer b. Fâris el-İsbehânî'den Ebû Dâvud et-Tayâlîsî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'ini baştan sona kadar okudu. Ayrıca İbn Harrezâz el-Ehvâzî'den de hadis dinledi.²¹⁸ Ebû Osman Said b. Sellâm el-Mağribî'nin (ö. 373/983) sohbetlerine iştirak etti.²¹⁹ Sehl es-Sülûkî'nin²²⁰ (ö. 369/979) ilminden de istifâde etti. Burada 373 (959) yılında vefat eden üstâdı Ebû Osman el-Mağribî'nin cenaze namazını kıldırdı. Nisâburda sûfî Ebû'l Hasan el-Buşencî'nin (ö. 348/959) tekkesinin yanında kendisi için inşa edilen medresede uzun yıllar İslâm ilimlerini okutarak yüzlerce talebe yetiştirdi.²²¹

İbn Fûrek'in meşhur talebelerinin başında ünlü sûfî Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî gelmektedir.²²² Kuşeyrî, îtikâdî konuların çoğunda hocası İbn Fûrek'e uymakla birlikte haberî sıfatların te'vîl edilmeden kabul edilmesini benimsemek gibi bazı noktalarda ondan ayrılmıştır.²²³ Bir diğer meşhur talebesi Ebû Mansûr Muhammed b. Hasan el-Eyyûbî'dir (ö. 420/1029). el-İsferâyînî (ö. 471/1078) bu talebesi için şu ifadeyi kullanmıştır: "İbn Fûrek'in meclisinde yetişen ve dine yardım eden güçlü zâhidler bir yana, bunlardan ehl-i bid'at'e karşı sadece Ebû Mansûr el-Eyyûbî kâfi gelirdi. Ehl-i sünnet'in ehl-i bid'at'i reddeden hiçbir kitabı olmasaydı, Ebû Mansûr'un *Kitabut-Telhis*'i onların görüşlerini çürütmek için yeterli olurdu."²²⁴ İbn Fûrek'ten okuyanlar arasında Ebû

²¹⁵ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 264; Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 74.

²¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 74.

²¹⁷ İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, s. 232; es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, IV, 128.

²¹⁸ es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye* IV, 129; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1983, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985, XVII, 215; Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 494, 506.

²¹⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 144.

²²⁰ Nişâbûr'da yetişen Şâfiî mezhebi fıkıh âlimlerindedir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 435.

²²¹ es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye* IV, 128.

²²² es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye* IV, 129.

²²³ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 75.

²²⁴ el-İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, thk. Kemal Yusuf, Âlemü'l-kütüb, Lübnan 1983, s. 194.

Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Halef (ö.487/1094) de yer almaktadır.

Ömrünü İslâmî ilimleri okutmak ve talebe yetiştirmekle geçiren İbn Fûrek, vefatından bir kaç yıl önce Gazneli Mahmud Sebüktekin'in (ö. 421/1030) daveti üzerine Gazne'ye gitti. Sultan Mahmud'un sarayında bu bölgede yaşayan Kerrâmîlerin ileri gelenleriyle uzun münâzaralarda bulundu ve onlara üstünlüğünü kabul ettirdi. Allah Teâlâ'yı mahlûkata benzeterek, onun cisim olduğunu ve bir mekânda bulunduğunu öne süren Kerrâmiyye ve Müşebbihe mensupları, Sultan Mahmud'un huzurunda yenik düşmelerini hazmedemeyerek İbn Fûrek'in İslâm akâidine uymayan sapık bazı fikirleri bulunduğuna, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in bugün peygamber olmadığına, bir araz olan ruhu, ölümüyle birlikte yok olduğu için peygamberliğinin de sona erdiğine inandığını iddia edip onu Sultan Mahmud'a şikâyet ettiler. Sultan Mahmud bu iddiadan etkilendi ve "eğer bu doğruysa onu mutlaka öldüreceğim" diyerek İbn Fûrek'i huzuruna çağırttı. Sultan'ın huzuruna giren İbn Fûrek, kendisi hakkında ileri sürülen bu iddiayı reddederek şöyle dedi: "Bu konuda Eş'arîler'in görüşü şudur: Allah Resûlü (s.a.s.) kabrinde bizim bilmediğimiz bir tarzda hayat sahibidir. Mecâzî mânada değil, gerçek anlamda ebedî olarak Allah'ın Resûlü'dür (s.a.s.). O, Âdem (a.s.) henüz yaratılmamışken de peygamberdi. Onun peygamberliği bâkîdir, sona ermez." Bu açıklamadan sonra İbn Fûrek'e atfedilen iddiaların asılsız olduğunu öğrenen Sultan Mahmud, ona çeşitli hediyeler vererek vatanına gönderilmesini emretmiştir.²²⁵

II. İBN FÛREK'İN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

A. İBN FÛREK'İN İLMÎ KİŞİLİĞİ

İbn Fûrek, Irak ve Rey şehrinde meşhur âlimlerin halkasında ilmî yeterliliğini ispat etmiş bir şahsiyettir.²²⁶ Ehl-i sünnet çizgisinde İslâm inanç sisteminin doğru ve saf haliyle gelecek nesillere aktarılması hususunda büyük mücadeleler veren İbn Fûrek, yazmış olduğu eserleriyle İslâm dışı görüşlerin savunucusu olan fırkalara reddiyelerde bulunmuş ve onların tesirlerini kırmaya çalışmıştır. Onun mücadele içinde bulunduğu bu

²²⁵ es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, IV, 131.

²²⁶ Ali Can, "İbn Fûrek'in Tefsir Metodu", *AÜİFD*, Erzurum 2013, sayı, 40, s. 192.

firkaların başında Kerrâmiyye fırkası gelmektedir.²²⁷ Bu akımlar karşısında İbn Fûrek, İslâm inanç esaslarının temellerinden biri olan tenzîh ilkesini korumak ve savunmak için üstün bir gayret göstermiştir. Ömrünün son günlerinde dahi sultanların karşısında Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunmaktan geri durmamış, Kerrâmiyye fırkasının görüşlerinin İslâm inancı ile bağdaşmadığını ispatlamak için hayatı pahasına büyük mücadeleler vermiştir.²²⁸

Kaynaklarda “fıkıh, usûl, kelâm, nahiv ilimleri yanında irşâd kâbiliyetinde dengi bulunmayan”, “dîni uğrunda dünyayı terk eden büyük zâhid ve değerli âlim”,²²⁹ “dînini yaymakta, îman ve ilimde benzeri az bulunan, din bilginlerinin önderi”,²³⁰ “Hakkın keskin kılıcı ve düşmanlarını bağlayan kelepçesi”²³¹ gibi ifadelerle ilmî şahsiyeti anlatılmaya çalışılan İbn Fûrek çok yönlü bir âlimdir. Kelâm, hadis, usûl-i fıkıh, fıkıh, tasavvuf, gibi pek çok sahada eserler telif etmiştir.

1. Usûlcülüğü

İbn Fûrek, Şâfiî mezhebine bağlı olduğu halde Hanefî fıkıh usulüne dair bir risâle telif etmiştir. Buradan hareketle onun, hem akâidde hem usulde İmâm-ı Âzam'dan etkilendiği söylenmektedir.²³² Usûl-i fıkıh hakkında yazdığı söylenen hacimli eserleri günümüze ulaşmadığı için İbn Fûrek'in usûlcülüğü hakkında fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak İbn Hallikân, onun usûl-i fıkıhta kendine has bir metodu olduğunu, talebesi Kuşeyrî'nin bu metodu Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin metodu ile birleştirdiğini kaydetmektedir.

2. Tefsirciliği

İbn Fûrek'in tefsirciliği hakkındaki bilgiyi sadece *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tefsirinden öğrenmekteyiz.²³³ O, eserinde dirâyet metodunu kullanmakla birlikte Allah Resûlü'nden (s.a.s.), sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönem müfessirlerden gelen rivayetlere de

²²⁷ Kerrâmiyye fırkasının doğuşu ve itikadi görüşleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Cağfer Karadaş, “Kerrâmiyye ve İtikadi”, *KAD*, 2007, c. 5, sayı, 2, s. 41-62.

²²⁸ İbnü'l-İmad, *Şerazâtü'z-zehab*, III, 181; Ayrıca Bkz. Mehmet Şerafeddin, “Kerrâmîler”, *DFİFD*, 1929, sayı: 11, s. 6-7.

²²⁹ es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, IV, 127.

²³⁰ el-İsferâyînî, *et-Tefsîr fid-dîn*, s. 119.

²³¹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 310.

²³² Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 79.

²³³ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 79.

önem vermiştir. Önce ayetin tefsiri ile ilgili olarak kendi görüşünü ve tercihini belirten İbn Fûrek, daha sonra rivâyetlere yer vermiştir. Âyetleri *Müşkilü'l-hadis* isimli eserinde olduğu gibi Eş'arî mezhebine uygun bir tarzda tefsir etmiştir. O, âyetlerde geçen haberî sıfatları te'vîl ederek o dönemde Ehl-i sünnet içerisinde yaygın olan “haberi sıfatların te'vîline gitmeyerek, olduğu gibi kabul etmek” görüşüne karşı hareket etmiştir.²³⁴

3. Hadisçiliği

İbn Fûrek'in hadislerle ilgilenmesi tefsirde olduğu gibi daha ziyâde kelâmî müşkilleri çözmeye yöneliktir.²³⁵ Nitekim hadise dair olan iki eserinden biri olan *Müşkilü'l-hadis*, haberî sıfatların Eş'arî kelâmına göre te'vîllerini konu edinmiştir.

İbn Fûrek, Nisabur'a giderek Abdullah b. Ca'fer el-İsfehânî'den (ö.369/979) Ebû Dâvud et-Tayâlîsî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'ini okuyarak icâzet almıştır.²³⁶ Ayrıca İbn Harrezâz el-Ehvâzî'den de hadis dinlemiştir. Ebû Bekir el-Beyhakî, Kuşeyrî ve daha birçok âlim kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur.²³⁷

İbn Fûrek'e göre râvisi âdil ve güvenilir olan hiçbir hadis reddedilmez. Hadisin senedinde bir kopukluk bulunmadıkça, râvisi meçhul, cerh edilmiş veya yalancılığı âşikâr olmadıkça hadis terk edilmez. Hadislerin mânaları anlaşılmasa da nakledilmeleri gerekir. Çünkü hadisin mutlaka ihtivâ ettiği bir mâna vardır ve bu mânayı anlamak için Arap diline iyi derecede vâkıf olmak gerekmektedir. Ona göre îtikâdi konularla ilgili hadisler şu dört kısma ayrılır:

1. İttifakla sahih kabul edilerek nakledilen hadisler: Hiçbir şekilde reddedilmeleri söz konusu olamaz.

2. Bir kısım hadisçilerin naklettiği, bir kısmının de nakletmediği hadisler: Sened zincirinde kopukluk ve râvilerinde bir zayıflık söz konusu değilse bu nevi hadisler de makbuldür.

²³⁴ Adnan Arslan, *İbn Fûrek'in Tefsirdeki Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜİF, Bursa 2013, s. 19.

²³⁵ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 317.

²³⁶ ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, II, 213.

²³⁷ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 215.

3. Râvilerini bazı hadisçilerin adalet ve zapt noktasından tenkit edip reddettiği, diğer bazı hadisçilerin ise râvîlerini âdil ve güvenilir kabul ettiği hadisler: Bir kısım hadisçilerin güveni söz konusu olduğu için bu hadisler de sahih sayılır.

4. Râvileri bütün hadisçiler tarafından ta'n edilen hadisler: Sadece râvilerinin yalancı olduğu ve terk edilmeleri gerektiğini ifade etmek için nakledilen bu hadislerin dinî hiçbir değeri yoktur.²³⁸

İbn Fûrek bütün hadisçiler tarafından reddedilmedikçe itikâdî konulara dair bir hadisin terk edilemeyeceği görüşünü benimsemiştir. Eğer bir hadis Kur'ân-ı Kerim'deki bir hükme aykırı bir durum arz ediyorsa, Kur'ân-ı Kerim'in hükmü esas alınarak, hadisin Arap dil kurallarına uygun bir şekilde te'vîl edilmesi gerekmektedir.²³⁹

4. Tasavvufî Yönü

İbn Fûrek'e ait önemli özelliklerden birisi de hiç şüphesiz onun, zühd ve ibadete düşkün bir yaşam tarzını benimsemiş olması ve sûfî bir kimliğe sahip bulunmasıdır.²⁴⁰ Devrin önde gelen sûfîleriyle yapmış olduğu sohbetler, onun tasavvufa yönelmesinde etkili olmuştur.²⁴¹ Tasavvufa dâir kaleme aldığı *el-İbâne* adlı müstakil eseri de onun sûfî kimliğe sahip olduğunun açık göstergesidir.²⁴²

İbn Fûrek'in ilim tahsilini tamamladıktan sonra muhtemelen uğradığı eziyet ve iftiraların tesiriyle, uzlete çekilip kendini ibadete verdiği söylenmiştir.²⁴³ Tabakât kitapları onun âbid, zâhid ve verâda ileri dereceye ulaşmış biri olduğunda hemfikirdirler. İbn Hallikân, onun kabrinin halen ziyaret edilen ve duaların makbul olduğu mekânlardan kabul edildiğini kaydeder.²⁴⁴

²³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 80.

²³⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 42-43.

²⁴⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, V, 42; Ülkemizde yapılan bir akademik çalışmada İbn Fûrek üzerinden hicri IV. (X.) asırda kelam-tasavvuf ilişkisi inceleme konusu yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Abdülgaffâr Aslan, "Hicri IV/X Asırda Yüzyılda Kelam-Tasavvuf İlişkisi"- İbn Fûrek Örneği- *DAD*, Ankara, 2002, cilt: V, sayı, 14, s. 61-77.

²⁴¹ Ali Can, "İbn Fûrek'in Tefsir Metodu", s. 192.

²⁴² Bu eser "*Kitâbu'l-İbâne an turuki'l-kasidin ve'l-keşf an menâhici's-sâlikin ve't-teveffür ila ibâdeti Rabbil-âlemîn*" ismiyle tahkik edilip basılmıştır. Eseri yayına hazırlayanlar: Abdülgaffar Aslan-Ahmet Yıldırım, Isparta, 2003.

²⁴³ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 80.

²⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân*, IV, 272.

İbn Fûrek'in tasavvufla ilgilenmesinde Bündar b. Hüseyin (ö. 353/9649), İbn Hafif eş-Şirâzî (ö. 371/981) ve Ebû Osman el-Mağribî'nin (373/983) etkisi büyüktür.²⁴⁵ Bununla birlikte İbn Fûrek'in talebeleri arasında yer alan Kuşeyrî, tasavvuf ilminin öncü şahsiyetlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Kuşeyrî, *er-Risâle* isimli meşhur eserinde, hocasını sûfiler arasında zikretmiş ve pek çok yerde onun görüşlerine ve sözlerine yer vermiştir.

Ona göre sûfî ve zâhid olmak için dünya malının ihtiyaçtan fazlası terk edilmelidir. Zâhidlikte örnek Allah Resûlü'dür (s.a.s.). O, dünyayı sanıldığı gibi bütünüyle terk etmemiş, kadınlarla evlenmiş, bir taraftan ibadet yapmış, bir taraftan da dünya işlerini yürütmüştür.

5. Kelâmcılığı

İbn Fûrek, kelamcılığı ile ön plana çıkmış bir âlimdir. Eserine aldığı hadisler, genelde sıfat hadisleri olduğu ve bunları kelâmî ilkeler çerçevesinde te'vîl ettiği için İbn Fûrek'in kelamcılığı, "kelâm ilmindeki yeri" ve "Allah'ın sıfatları hakkında görüşleri" şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır.

5.1. Kelâm İlmindeki Yeri

İbn Fûrek'in ilmî şahsiyetindeki en belirgin yönü kelâmcılığıdır. Kaynaklarda kendisinden "Eş'arî kelamcılarının önderi", "el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren kelâm âlimi" diye bahsedilmektedir.²⁴⁶ İbn Fûrek, Bâkılânî ile birlikte Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini nakledip işleyen ve Eş'ariyye'nin köklü bir kelâm ekolü haline gelmesini sağlayan önemli bir sîmâdır.²⁴⁷ Zehebî onun için "kelâmcıların şeyhi" demektedir.²⁴⁸ İbn Fûrek, hayatı boyunca Ehl-i sünnet inancını savunmak için büyük çaba sarfetmiştir. Özellikle Kerrâmiyye ve Müşebbihe ile mücadele etmiş, onların Allah Teâlâ'yı yaratılmışlara benzetmesini şiddetle tenkit etmiştir.²⁴⁹

²⁴⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 319; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibil-müfterî*, s. 181.

²⁴⁶ es-Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'îyye*, IV, 127.

²⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, , XIX, 497.

²⁴⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, XVII, 216.

²⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a 'yân*, IV, 272.

İbn Fûrek'e göre akıl, hak ile bâtilı ayırmakta en önemli ölçüdür. Kur'ân'ın akli deliller getirmesi de bunu desteklemektedir.²⁵⁰ Akıl, insan için vazgeçilmez bir kaynak ise de, dinî meselelerde nasların bildirdiği hükümler esastır. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) haberleri insan aklının çıkardığı hükümlerden daha doğru ve isabetlidir. Özetle, ona göre akıl, sınırsız bir bilgi kaynağı değildir. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) verdiği haberlerin bilgi kaynağı olabilmesi için kesin hüküm bildirmesi ve mânasının anlaşılabilir olması gerekmektedir. Eğer haber müteşâbih ise mutlaka tenzih ilkesi çerçevesinde yorumlanmalıdır. Onun bu görüşü Eş'arîyye içinde yeni bir çığırın açılmasına sebep olmuştur.²⁵¹

İbn Fûrek sadece Eş'arî'nin görüşlerini aktarmakla kalmamış, mezhep içinde farklı görüşler de ortaya koymuştur. Müstakil bir bekâ sıfatı ispat etmesi, peygamberlerin hâricindeki insanların mucizeye benzer hârikalar gösteremeyeceğini iddia etmesi, sadece erkeklerin peygamber olabileceğini savunması, sûfî olmasına rağmen ilhâmı bilgi kaynağı olarak kabul etmemesi, onun müctehid ve mütefekkir bir âlim olduğunun göstergesidir.²⁵²

5.2. Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşleri

İbn Fûrek'in eserinde te'vîl ettiği hadisler genellikle haberî sıfatlar etrafında tartışıldığı için bu başlık altında İbn Fûrek'in sıfatlar hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

Allah'ın sıfatlarının ancak Kur'ân ve Sünnet'in bildirmesiyle bilinebileceği görüşünde olan İbn Fûrek'e göre²⁵³ Allah Teâlâ, benzeri olmayan sonsuz ve sınırsız bir varlıktır. İnsan hayali Onu canlandıramaz, zihinler Onun mahiyetini ve yüceliğini kavrayamaz. Allah Teâlâ her türlü eksiklikten münezzehtir. Onun zâtı maddî bir varlık değildir. Cismin taşıdığı nitelikler Allah için söz konusu olamaz.²⁵⁴

Allah birdir ancak Onun birliği mahlûkâtın bir olmasına benzemez. Mesela “bir ev”, “bir insan” sözünde, insan ve ev her ne kadar tek iseler de parça ve kısımlardan

²⁵⁰ İbn Fûrek, *Te'fîru'l-Kur'ân*, Millet ktp., Feyzullah Efendi bl., nr. 50, III, vr. 166a.

²⁵¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 44; İbn Fûrek, *Şerhu'l-Âlim ve'l-müteallim*, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâiyih-Tevfik Ali Vehbe, Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, Kahire 2009, s. 46, 53, 66, 78, 85; Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *DİA*, XIX, 497.

²⁵² Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *DİA*, XIX, 497.

²⁵³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 62, 72.

²⁵⁴ el-Fûrekî, *en-Nizâmî fî usûlid-dîn*, vr. 43b; İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 116, 121.

meydana gelmiş birer bütündürler, yani birleşik varlıklardır. Allah Teâlâ'nın bir olması ise bu anlamda birlik değildir. Aksine Allah Teâlâ'nın birliğinin mânası, Onun parçalardan meydana gelmeyen bir varlık olmasıdır. Eğer Allah Teâlâ parçalardan meydana gelen bir bütün olsaydı bir tek fâil, bir tek kâdir olmazdı. Çünkü bu sıfatlar ya bizzât var olan parçalarına da ait olacaktı veya kâdir olmayan bir parçasına kudret sıfatı atfedilmiş olacaktı ya da kudret sıfatı parçalara ayrılmış olacak ve her bir parçanın tesiriyle tahakkuk edecekti ki, bütün bunlar Allah Teâlâ'nın tevhidinde aykırıdır.²⁵⁵

Sınırsız ve sonsuz bir varlık olan Allah Teâlâ, sonradan yaratılan varlıklara mahal teşkil etmez. Çünkü bu vasfı taşıyan varlığın da sonradan meydana gelmiş olması gerekmektedir. Allah Teâlâ sonsuz ve sınırsız bir varlık olmasına karşılık, yaratılanların sonlu ve sınırlı olması zarûridir. Hâdis olan varlıklara ancak hâdis olan varlıklar mahal teşkil edebilir. Allah Teâlâ sonlu ve sınırlı bir varlık olan maddenin taşıdığı vasıflarla nitelenebilecek olsaydı, Onun da âlem gibi hâdis olması gerekirdi.²⁵⁶

İbn Fûrek'e göre Kurân ve sünnet'te var olan, zâhiri manaları itibariyle Allah Teâlâ'nın maddî varlıklar gibi elleri, yüzü, gözleri, kulakları, başı ve ayakları bulunduğunu, bir mekânda ve bir yönde olduğunu, Arş'a istivâ ettiğini, bir yerden bir yere intikâl ettiğini, gittiğini, geldiğini, Arş'tan dünya semâsına indiğini bildiren haberî sıfatların lafızlarını kabul etmekle birlikte Allah Teâlâ'nın zâtına lâyük mânalar taşıdıklarına inanmak ve Arap dili kurallarına göre bunları te'vîl etmek gerekir.²⁵⁷ Ona göre, gerek ittifakla sahih olarak kabul edilen hadislerdeki gerekse bazıları tarafından sahih kabul edilen hadislerdeki haberî sıfatlar, Arap edebiyatında sıkça kullanılan mecâz ve istiâre sanatına uygun bir tarzda mutlaka te'vîl edilmelidir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim Arap dili üzere indirilmiştir. Dolayısıyla Allah Resûlü (s.a.s.) de Araplara, alışa geldikleri dil uslûbu ile hitap etmiştir. Fikir ve düşüncelerini mecâz ve istiârelerle anlatmayı âdet haline getiren Araplar, Allah Resûlü'nün gönderildiği devirde, edebiyâta altın çağı idrâk ettiklerinden, bir belâğat mucizesi olan Kur'ân-ı Kerim'in ve onun açıklayıcısı olan

²⁵⁵ İbn Fûrek, *Şerhu'l-Âlim ve'l-müteallim*, s. 54-55; *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 227a; Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 100.

²⁵⁶ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 34.

²⁵⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 42; Ayrıca bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 497.

sünnet'in, Araplara edebî bir ifâde tarzı ile hitap etmesi İbn Fûrek'in görüşüne göre tabîî bir olaydır.²⁵⁸

İbn Fûrek'e göre, selef âlimlerinin haberî sıfatların te'vîlini yasaklaması, ilmî açıdan buna güçleri yetmeyenler veya yanlış te'vîl yapanlar içindir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de ilimde derinleşmemiş kimselerden sadece "inandık" demeleri istenmiş, akli erenlerin ise te'vîl yapabileceklerine işaret edilmiştir.²⁵⁹ Müteşâbihâtın teslimiyetle kabul edilip te'vîlinin araştırılmaması gerektiğine dair seleften nakledilen haberler bu şekilde anlaşılmalıdır. Esasen dil, müteşâbih nasların te'vîl edilmemesi gerektiğini söylese de zihnin, bu haberin mânasını araştırmaması mümkün değildir. Sonuçta insan zihni ya teşbîhe götüren bir mânaya varacak ki, Allah Teâlâ hakkında böyle bir inanç beslemek câiz değildir veya haberde geçen kelimenin Arap dilinde kullanıldığı bir mecâzi mânasından hareketle tenzîh inancına ulaşacaktır. Dolayısıyla fiilen te'vîlden kaçamayan zihnin, dil kâidelerine dayanarak yapacağı te'vîl, bizi selefın Allah Teâlâ hakkında kabul ettiği tenzîh akidesine götürecektir.²⁶⁰

İbn Fûrek'in düşüncesine göre Kur'ân-ı Kerim'in ilk muhatapları olan sahâbe de Kur'ân'ın mânasını düşünmeye ve anlamaya çağrılmalarının²⁶¹ bir sonucu olarak müteşâbihâtı Allah Teâlâ'nın rubûbiyyet ve ilahlık sıfatlarına uygun bir mâna ile te'vîl etmişlerdir. Kendisine "gökleri yaratmadan evvel Rabbimiz nerede idi?" şeklinde soru yöneltilen Ali'nin (r.a.), "nerede" mekândan sorudur. Hâlbuki Allah Teâlâ varken mekân yoktu"²⁶² cevabını vererek Allah Teâlâ'yı mahlûkâtın taşıdığı niteliklerden tenzîh etmesi, müteşâbihâtın sahâbe tarafından nasıl anlaşıldığı ve te'vîl edildiği konusunda bir örnektir.

Teşbîh ve tecsîm inancının yaygın olduğu hicrî IV. (X.) asırda yaşayan İbn Fûrek, Müslümanları İslâm'a aykırı bulduğu bu yanlış inançları benimsemekten korumak için bütün haberî sıfatları kendisinden önce rastlanmayan aşırı bir tarzda te'vîl etmiştir. İbn Fûrek haberî sıfatların te'vîline o kadar önem vermiştir ki, bunları zâhirî manalarıyla kabul edenleri dinden çıkmakla itham etmiştir. O, haberî sıfatların te'vîlinde

²⁵⁸ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 65, 66, 103.

²⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/7.

²⁶⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 5; *Şerhu'l-Âlim ve'l-müteallim*, s. 89.

²⁶¹ Muhammed 47/24; İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, vr. 136b; İbn Fûrek, *Şerhu'l-Âlim ve'l-müteallim*, s. 83-84.

²⁶² İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, vr. 214a.

mutasavvıflardan da etkilenmiş ve Allah Teâlâ'nın sıfatları konusunda onların anlayışını benimsemiştir.²⁶³

Aklî delillerin zarûrî ve nazârî kısımlarına ayrıldığı gibi, nasların da açık ve kapalı anlamlılar olmak üzere kısımlara ayrıldığına işaret eden İbn Fûrek'e göre Allah Teâlâ zâtında ve sıfatlarında değişiklik meydana gelmeyen yüce bir varlıktır. Âlemi yaratmadan önce nasıl idiye âlemi yaratmasından sonra da öyledir. Bir mekânda ve bir yönde bulunmaz. Eğer zâtında bir değişiklik olsaydı hâdis olması gerekirdi ki bu imkânsızdır.²⁶⁴ Kur'ân-ı Kerim'de Allah Teâlâ'nın gökte olduğunu ifade eden âyetin²⁶⁵ anlatmak istediği husus, Allah Teâlâ'nın kudret ve saltanatının göklerde olduğunu açıklamaktır.²⁶⁶

Kur'ân ve sünnet'te Allah Teâlâ hakkında kullanılan üst (فوق) kelimesi cihet mânasına değildir. "Allah Teâlâ kullarının üstündedir" denilince iki mana kastedilmiş olabilir:

1. Allah Teâlâ mahlûkâtını idaresi altına almış, kudretiyle onlara galip gelmiş, böylece onların üstündedir, denilmiştir.

2. Allah Teâlâ'nın sıfatları mahlûkatının sıfatlarının üstündedir, yani yücedir.

İbn Fûrek'e göre Allah Teâlâ belli bir mekânda olmadığı gibi bütün mekânlarda hâzır ve nâzır da değildir. Onun zâhiri mânası itibariyle her mekânda bulunduğunu anlatan ayetlerin²⁶⁷ te'vîli ise şöyledir: "Allah Teâlâ her yerden ilmiyle haberdardır, insanın kalbinde sakladıklarını dahi bilir."²⁶⁸ Allah Teâlâ'nın arşa istivâ etmesinin mânası, arşta mekân tutması demek değildir. Aksine arşta istivânın mânası şudur: "Allah Teâlâ yarattıklarını hâkimiyet altına almak, işlerini idare etmek ve mahlûkâta bulunan sıfatlardan üstün olmayı gerektirecek yüce sıfatlara sahip olmak sûretiyle yücelmiştir. Yükseklik ve yüceliği mekân ve cihet itibariyle değil, hükümrânlık sıfatlarıyladır."²⁶⁹

²⁶³ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 102.

²⁶⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 33-34, 146, 158, 454.

²⁶⁵ el-Mülk, 67/16-17.

²⁶⁶ İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 180b-181a.

²⁶⁷ el-Mücâdele, 58/7; Kâf, 50/16.

²⁶⁸ İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, vr. 170a; İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 242.

²⁶⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 177.

İbn Fûrek'in diğeri haberî sıfatlar için yaptığı te'viller kısaca şöyledir:

Keff (Avuç): Kudret, nimet, rahmet. Sûret: Sıfat. Meci' (Gelmek): Rahmetinin, emrinin ve meleklerinin gelmesi. Yemînullah (Allah'ın sağı): Rahmet ve bereket. Kadem (Ayak): Kâfir olacakların Allah'ın ilminde önceden geçmesi. Dünüvv-Kurb (Yakınlık): Allah'ın rahmetinin yakın oluşu. Cenb (Taraf): Emir. Ayn (Göz): Korumak, muhafaza altına almak, görmek. Üzün (Kulak): İşitmek, bilmek. Nüzûl (İnmek): Rahmet ve mağfiretin veya meleklerin inmesi.²⁷⁰

B. ESERLERİ

Kaynakların hemen tamamında İbn Fûrek'in, hadis, tefsir, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, edebiyat, nahiv, tasavvuf ve Tabakât alanlarında yüz civarında eser telif ettiği bildirilmektedir.²⁷¹ Eserlerinin sayısı çok olmasına rağmen büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Hatta bir kısmının isimleri dahi tespit edilememiştir.

Bu bölümde İbn Fûrek'in eserleri, günümüze ulaşanlar, ulaşmayanlar ve ona ait olmadığı halde kendisine isnâd edilenler şeklinde üç başlık altında ele alınacaktır.

1. İbn Fûrek'in Günümüze Ulaşan Eserleri

1) *Risâle fî ilmi't-tevhîd*

İbn Fûrek'in akâid ilmine dair telif ettiği bu eser yedi varaktan oluşan oldukça küçük hacimli bir eserdir. Eserde bilgi, araz, cevher, Allah'ın varlığı ve birliği konularına ağırlık verilmiştir. Risâle "Allah'ın yarattıklarına farzları bilmek ne ile vacip olur" sorusuyla başlamış, Allah'ın tevhidi ve sözün doğruluğu ile son bulmuştur.²⁷²

2) *Şerhu'l-Âlim ve'l-müteallim*

İbn Fûrek'in, İmâm-ı Âzâm'ın beş akâid risâlesinden biri olan *el-Âlim ve'l-Müteallim*'e yaptığı şerhtir. Bazı müsteşrikler tarafından şerhin İmâm-ı Âzam'a ait

²⁷⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 25, 28, 36, 47, 56, 91, 96, 98, 99, 103, 104.

²⁷¹ İbn Asâkir, *Tebyînü kezibil-müfterî*, s. 233; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 272; es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyye*, IV, 129; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 259; M. Zihni efendi, *Kitâbu't-terâcim*, s. 110.

²⁷² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr, Dâru'l-meârif, Kahire 1959, III, 219; Bkz. Arif Hikmet Kitaplığı, Medine, nr. 47; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâs*, IV, 53.

olduğu iddia edilse de eserdeki ifade ve görüşlerin *Müşkilü'l-hadis*'teki ifade ve görüşlerle hemen hemen aynı olması, bununla birlikte eserde Kerrâmiyye'ye karşı uzunca reddiyelerin bulunması, eserin İbn Fûrek'e ait olma ihtimalini oldukça güçlendirmektedir.²⁷³ Eser, Ahmed es-Sâyih ve Tefvîk Ali Vehbe tarafından 2009 yılında tahkik edilerek yayınlanmıştır.²⁷⁴ Millet Kütüphanesi, Murat Molla 1828 numarada mevcut olan eser, iman, ilim, amel, kabir, münker-nekir, sırat, mîzân gibi konular ihtivâ etmektedir.²⁷⁵

3) *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*

İbn Fûrek'in haberî sıfatlarla ilgili hadisleri te'vîl ettiği eseridir. Tezin üçüncü bölümünde müstakil olarak bu kitap ele alınacağından gerekli bilgiler orada verilecektir.

4) *Tefsîru'l-Kur'ân*

İbn Fûrek'in eserleri içerisinde ona nisbet edilen *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eser²⁷⁶, tefsir tarihi açısından önemli bir konumu hâiz bulunduğu anlaşılmaktadır. Müfessir Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) beyanına göre İbn Fûrek, ilk olarak Kur'ân-ı Kerim'i baştan sona geniş bir şekilde tefsir eden bir eser kaleme almış, daha sonra da onu ihtisar etmiştir.²⁷⁷ İlk yarısı kayıp olan bu tefsirin diğer yarısı farklı akademik çalışmalara aracılığıyla yayınlanmıştır. Bu açıdan İbn Fûrek'in elimizde bulunan tefsiri, el-Mû'minûn sûresinden başlayıp, Kur'ân-ı Kerim'in sonuna kadar olan kısmıdır. Söz konusu tefsir, hem rivâyet hem de dirâyet tefsiri olarak kabul edilmektedir. İbn Fûrek bir ayeti tefsir ederken ilgili rivayetlere, sahâbe ve tâbiun'dan nakledilen haberlere de yer vermekle birlikte, birçok ayeti kendi bakış açısıyla yorumlamaktadır. Bu da onun dirâyet yönünü açıkça göstermektedir.²⁷⁸

Tefsiri orijinal kılan özelliklerin başında onun, tefsir geleneğinde daha önce benzeri görülmeyen bir metotla ayetleri tefsir etmesi gelmektedir. Bu metot da, ayetlerin soru-cevap yöntemiyle tefsir edilmesidir. Bu çerçevede İbn Fûrek, önce ayeti

²⁷³ Ali Öge, *İbn Fûrek, Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, s. 41.

²⁷⁴ Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, Kahire 2009.

²⁷⁵ Bkz. Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâs*, IV, 54.

²⁷⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an-esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat 1941, I, 439.

²⁷⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyan an-tefsîri'l-Kur'ân*, Daru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002, s. 83.

²⁷⁸ Ali Can, "İbn Fûrek'in Tefsir Metodu", s. 195.

zikretmekte, peşi sıra ayet etrafında akla gelebilecek değişik sorular yönelterek cevaplamaktadır.²⁷⁹ İbn Fûrek'in bu metodu hem okuyucunun dikkatini çekmekte hem de konunun muhatap tarafından iyice anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenle İbn Fûrek kendinden sonra gelecek Kur'ân müfessirlerine ve okuyucularına pek çok faydalar içeren bir metot göstermiş olmaktadır.²⁸⁰

İbn Fûrek, tefsirinde kelâmî firkalara cevap vermeyi de ihmal etmemiştir. İbn Fûrek, tezimize konu olan ve müteşabih hadisleri te'vîl ettiği eseri *Müşklü'l-hadis*'inde de, hadisleri yanlış yorumlayarak tevhid ve tenzîh itikadına ters görüşler ileri süren firkalara reddiyelerde bulunmuş ve hadisleri soru-cevap tarzında te'vîl etmiştir. Aynı metodu tefsirinde de tatbik eden İbn Fûrek, başta Mu'tezile olmak üzere Ehl-i sünnet dışındaki birçok fırkanın görüşlerini çürütmeye delil teşkil edecek ayetleri yoruma tâbi tutmuştur.²⁸¹

İbn Fûrek'in tefsirinde dikkati çeken önemli özelliklerinden bir tanesi de, onun ayetlerdeki kıraat farklılıklarına işaret etmesidir. Bilindiği gibi tefsir ilminde kıraat farklılıkları, âyetlerin yorumlanmasında ve farklı şekillerde anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır.²⁸² Öte yandan İbn Fûrek'in bu eseri, kendisinden önce yazılmış fakat kayıp olan pekçok tefsirin bilgilerini sonraki devirlere aktarması itibariyle ayrıca önemli görülmüştür. Nitekim İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İbn Fûrek'in bu eserini hacim bakımından az saymakla birlikte içerdiği bilgi ve muhtevâ yönüyle pek kıymetli bir tefsir olarak değerlendirmiştir.²⁸³ Eser, Abdülkâdir Bendevîş tarafından 2009 yılında tahkik edilerek yayımlanmıştır.²⁸⁴

5) Mücerredâtü Makâlâtü'l-Eş'arî

Eser, Daniel Gımarret tarafından tahkik edilerek 1987'de Beyrut'ta basılmıştır.²⁸⁵ 339 sayfa ve 66 fasıldan oluşmaktadır. Eserin genel metodu, İbn Fûrek'in el-Eş'arî'nin görüşlerini “şeyh dedi, şeyh diyor ki” gibi ifadeler kullanarak açıklaması şeklindedir.

²⁷⁹ Örnek için Bkz. İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, vr. 63b, 27b, 41a, 169b.

²⁸⁰ Ali Can, “İbn Fûrek'in Tefsir Metodu”, s. 195.

²⁸¹ İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, vr. 73b-75b.

²⁸² Geniş bilgi için bkz. İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, vr. 1a-73a.

²⁸³ İbnü'l-Arabî, *Kānûnu't-te'vîl*, thk. Muhammed Süleymanî, Dâru'l - kible, Cidde, 1986, s. 456.

²⁸⁴ İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Abdülkadir Bendevîş, Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Riyad 2009, (Yüksek Lisans Tezi).

²⁸⁵ Dâru'l-maşrık, Beyrut 1987.

Eş‘arî’nin görüş belirtmediği yerlerde ise İbn Fûrek, Eş‘arî metodunu esas alarak kendi açıklamalarını belirtmektedir. Eserde İbn Fûrek tarafından Ehl-i sünnet’in görüşleri savunulmuştur.²⁸⁶ Eser, daha sonra Ahmed es-Sâiyih tarafından 2005 yılında tahkik edilerek yayınlanmıştır.²⁸⁷ Eserin yazma nüshası Arif Hikmet kütüphanesinde Şeyhu’l-İslâm bölümünde mevcuttur.²⁸⁸

6) *el-İbâne ‘an turukı’l-Kāsıdîn*

Eserin tam adı, *el-İbâne ‘an turukı’l-Kāsıdîn ve’l-keşf an menâhici’s-sâlikîn ve’t-teveffur ilâ ibâdeti Rabbi’l-âlemîn*’dir.²⁸⁹ İbn Fûrek’in tasavvufî ıstılahlara dair görüşlerini ihtiva eden *el-İbâne*’nin bu güne kadar yazılan tasavvuf tarihi kaynaklarında adı ve muhtevasından hiç bahsedilmemektedir. Küçükboy kırk varak olan eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi’ndedir.²⁹⁰ Eser, Abdülgaffâr Aslan ve Ahmed Yıldırım tarafından 2003 yılında tahkik edilerek yayımlanmıştır.²⁹¹

İbn Fûrek *Tefsiru’l-Kur’ân*’da ve *Müşkilü’l-hadis*’inde takip ettiği metodu bu eserinde hiç uygulamamış, o dönemde tasavvufî hayat tenkide uğramış olmasına rağmen o eserinde Ehl-i sünnet’in dışında kalan grupların görüşlerinden ve mensuplarının isim olarak bile bahsetmemiştir. O, bu eserinde sûfilere tarafından kullanılan kavramlar, ortaya koydukları fikir ve düşünceler, rûhî ve tecrübî hikâyeler gibi konular üzerinde durmuştur.²⁹²

İbn Fûrek, eserin mukaddimesinde eseri yazmak için yeterli bilgiye sahip olduğunu vurgulayarak, tasavvuf yolunun esaslarını, sûfilere ait söz, muamele ve onların amaçlarına tenbihte bulunmak üzere bu alanda bir eser yazdığından dolayı Allah’a hamd etmektedir. O, sûfilere yolundan bahsederken, tasavvufu müstakil bir ilim olarak kabul ettiğini ifade etmektedir.²⁹³

²⁸⁶ Ali Öge, *İbn Fûrek, Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, s. 43; Ayrıca Bkz. Ebubekir Sifil, *Modern İslâm Düşüncesinin Tenkidi*, Rihle Kitap, İstanbul 2013, II, 245 vd.

²⁸⁷ Mektebetü’s-sikâfeti’-d-dîniyye, Kahire 2005.

²⁸⁸ Fuat Sezgin, *Târihu’t-türâs*, IV, 54.

²⁸⁹ Fuat Sezgin, *Târihu’t-türâs*, IV, 54.

²⁹⁰ Topkapı Sarayı ktp. (Hazine, nr. 308).

²⁹¹ Isparta 2003.

²⁹² İbn Fûrek, *el-İbâne an turukı’l-Kāsıdîn ve’l-keşf an menâhici’s-sâlikîn ve’t-teveffur ilâ ibâdeti Rabbi’l-Âlemin*, thk. Abdülgaffâr Aslan-Ahmed Yıldırım, Isparta 2003, s. 19, 23, 26, 47.

²⁹³ İbn Fûrek, *el-İbâne*, s. 14. İbn Fûrek, sûfilere yolundan söz ederken *fi hâze’l-ilm* (bu ilimde) şeklinde bir ifade kullanmaktadır.

İbn Fûrek sistematik olduğunu söylediği bu eserinde;²⁹⁴ tevbe, ibâne, zühd, vera‘, hamd, sıdk, sabır, dünya, zenginlik, fakirlik, ihlas, riya, şirk, marifet, şükür, tevhid, muhabbet ve benzeri yüzden fazla tasavvuf teriminin mutasavvıflara göre tarifleri ve açıklamalarını vermiştir.

Eserde adı geçen bazı mutasavvıflar şunlardır: Mâlik b. Dinâr (ö. 131/847), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), Serî Sekatî (ö. 251/1865), Yahya b. Muaz er-Râzî (ö. 258/872), Sehl b. Abdullah et-Tusterî (ö. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/910).

7) *el-Hudûd fi'l-usûl*

Yaklaşık 130 kelâm ve hanefî fıkıh teriminin açıklandığı risâle²⁹⁵, *Mukaddime fi nüket min usûli'l-fikh* adıyla ayrıca Malezya Sultanı Abdülhalim tarafından kendi adıyla yayımlanmıştır.²⁹⁶ Eser, Muhammed Süleymanî tarafından 1999 yılında tahkik edilerek yayımlanmıştır.²⁹⁷

8) *İntikâ min Ehâdîsi Ebî Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî*

İbn Fûrek'in hadise dair iki eserinden biridir.²⁹⁸

9) *Esmâu'r-ricâl*

Brockelmann ve Fuat Sezgin bu eserin İbn Fûrek'e aidiyetinin şüpheli olduğunu kaydetmiştir.²⁹⁹

10) *Hallü'l-âyâti'l-müteşebbihât*

Yusuf Şevki Yavuz eseri, İbn Fûrek'in günümüze ulaşan eserleri arasında zikretmiş, fakat nerede bulunduğu hakkında bilgi vermemiştir.³⁰⁰

²⁹⁴ İbn Fûrek, *el-İbâne*, s. 15.

²⁹⁵ Fuat Sezgin, *Târihu't-türâs*, IV, 53.

²⁹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 497.

²⁹⁷ Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1999; Bkz. Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 218.

²⁹⁸ Fuat Sezgin, *Târihu't-türâs*, IV, 54.

²⁹⁹ Fuat Sezgin, *Târihu't-türâs*, IV, 53; Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 219.

³⁰⁰ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 86.

11) *Garîbu'l-Kur'ân*

Müşkilü'l-hadis adlı eserin muhakkıkı olan Abdülmütî' Emin Kal'acî, İbn Fûrek'e ait bu son iki kitabın günümüze kadar geldiğine ve yazma nüshalarının bulunduğu işaret etmiş ise de bunların hangi kütüphânelerde mevcut olduklarına dair bilgi vermemiştir.³⁰¹

2. İbn Fûrek'in Günümüze Ulaşmayan Eserleri

1) *el-Esmâ' ve's-sıfât*

Yusuf Şevki Yavuz eseri İbn Fûrek'in günümüze ulaşmayan eserleri arasında zikretmektedir.³⁰²

2) *Tabakātu'l-mütakellimîn*

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) ve Brockelmann'ın eserinde zikrettiği, eser, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve eserleri hakkındaki bilgiler için kaynak kitap konumundadır.³⁰³ Ayrıca İbn Asâkir, bu eserden alıntılar yapmaktadır.³⁰⁴

3) *el-Medhalü'l-evsat ilâ ilmi'l-keîm*

Eser, İbn Fûrek'in itikadi görüşlerinden bahsetmektedir. Ez-Zebîdî eserinde bu kitaptan alıntılar yapmaktadır.³⁰⁵

4) *Kitâbu'l-Muâfât*

Yusuf Şevki Yavuz, İbn Fûrek'in, iman ile ilgili problemleri incelediği eserinden eserlerinde bahsettiğini söylemektedir.³⁰⁶

³⁰¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis*, thk. Abdülmütî' Emin Kal'acî, s. 6. (muhakkikin takdimi)

³⁰² Yusuf Şevki Yavuz, Ammâr Tâlibî, *Ebû Bekir İbnü'l-Arabî*, Cezayir ts. s. 65'den naklen haber vermektedir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 86.

³⁰³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* II, 1106; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, III, 219.

³⁰⁴ İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, s. 125.

³⁰⁵ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttekîn bi-Şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Müessesetü't-târîhu'l-Arabî, Beyrut 1994, II, 141; Ali Öge, *İbn Fûrek, Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, s. 48.

³⁰⁶ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 87.

5) *İhtilâfu's-Şeyhayn el-Kalanisî ve'l-Eş'arî*

Eser, Ebû İshak İbrahim b. Abdullah el-Kalanisî'nin (ö.255/869) Eş'arî mezhebi için önemini ele almaktadır.³⁰⁷

6) *Şerhu Evâilü'l-edille*

İbn Fûrek'in Mu'tezile kelâmcısı Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Belhî (ö. 319/1327)'nin kelâm ilmi ile alakalı olan *Evâilü'l-edille* adlı eserine yazdığı şerhtir. İbn Teymiye bu eserden alıntılar yapmıştır.³⁰⁸

7) *Makâlâtü İbn Küllâb ve'l-Eş'arî*

Ehl-i sünnet kelâmının kurulmasında büyük gayretleri olan Abdullah b. Said b. Küllâb el-Basrî (ö. 240/854) ile Eş'arî'nin îtikâdî görüşlerinin incelendiği eserdir.³⁰⁹

8) *Kitâbu't-Te'vîlât*

Eser, müteşâbih nasların te'vîli ile alakalıdır.³¹⁰

9) *Usûlü'l-fikh*

Kitâbu'l-Usûl adıyla bilinen eser, usul-i fikha dair olup, İbn Fûrek, *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim* 'inde bu eserine atıfta bulunmaktadır.³¹¹

10) *Dekâiku'l-esrâr*

İsmail Paşa, İbn Fûrek ile ilgili bilgi verirken bu eserin isminden bahsetmektedir.³¹²

11) *Keşf-u esrârü'l-bâtıniyye*

İbn Fûrek'in Batıniyye'yi tenkid ettiği eseridir.³¹³

³⁰⁷ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâde*, II, 5.

³⁰⁸ İbn Teymiye, *Mecmûu'l- fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecma' Melik Fahd, Medine 1995, III, 262; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, V, 279.

³⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vîl*, s. 270; İbn Teymiye, *Mecmûu'l- fetâvâ*, V, 317.

³¹⁰ İbn Teymiye, *Mecmûu'l- fetâvâ*, V, 23.

³¹¹ Bkz. İbn Fûrek, *Şerhu'l-Âlim ve'l-müteallim*, s. 62, 98.

³¹² İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 60; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 498.

³¹³ es-Süyûtî, *Savnü'l-mantık*, thk. Ali Sâmi en-Neşşâr, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1970, s. 245.

3. İbn Fûrek'e Ait Olmadığı Halde Ona İsnad Edilen Eserler

1) *en-Nizâmî fî usûli'd-dîn*

Eserin tam adı *en-Nizâmiyyu'l-kivâmiyyu'r-ridâvî fî irşâdi'l-mübtedîn ilâ kavâidi usûli'd-dîn*'dir. Kelâmıla ilgili bu hacimli eser Kâtip Çelebi başta olmak üzere İsmail Paşa, Ziriklî, Kehhâle, Fuat Sezgin ve Abdülmutî' Emin Kal'acî tarafından İbn Fûrek'e nispet edilmektedir. Kaynaklarda eserin, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın veziri Nizamu'l-mülk'e ithafen İbn Fûrek tarafından yazıldığı kaydedilmektedir.³¹⁴ Ancak Yusuf Şevki Yavuz, eserin İbn Fûrek'e nisbetinin hatalı olduğunu, eserin aslında İbn Fûrek'in torunu el-Fûrekî'ye ait olduğunu söylemekte ve bunu da şöyle delillendirmektedir:

“Eserin metninde yer yer geçen, ‘Şeyh Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Fûrek şöyle dedi’ şeklindeki ifadelerden, yazarının Ebû Bekir el-Fûrekî olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserde yer alan, ‘Şehit dedem dedi ki’, ‘Müteşâbih haberlerin te’vîli konusunda âlimler çeşitli eserler yazmışlardır, dedemin eseri de bunlardan biridir’³¹⁵ gibi cümlelerin, eserin İbn Fûrek'e ait olmadığını göstermektedir. Eserde 465 (1072) yılında yazıldığı belirtilmesi³¹⁶ ve 408 (1018) tarihinde doğduğu bilinen Nizâmu'l-mülk er-Rizâvî'ye ithaf edilerek yazıldığı kaydedilmesi ve bundan dolayı *en-Nizâmiyyü'l-Kivâmiyyü'r-Rizâvî* adıyla anılması, eserin 406 (1015)'de vefat eden İbn Fûrek'e ait olamayacağının bir başka delilidir.”³¹⁷ Eserin bilinen tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.³¹⁸

2) *Maarifu'l-ahyâr fî te'vîli'l-ahbâr*

Yusuf Şevki Yavuz, eserde İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye (ö. 478/1085) ait olduğu bilinen *Medâriku'l-usûl*'ün müellifinden söz edildiği için, İbn Fûrek'e ait olmasının mümkün olmadığını belirtmektedir.³¹⁹

³¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1960; İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifin*, II, 60; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 83; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, IX, 208; İbn Fûrek, *Müşkilu'l-hadis ve beyânüh*, thk. Abdülmutî' Emin Kal'acî, (muhakkikin takdimi), s 6; Fuat Sezgin, *Târihu't-türâs*, IV, 53.

³¹⁵ el-Fûrekî, *en-Nizâmî fî usûli'd-din*, vr. 13a, 37b, 54b.

³¹⁶ el-Fûrekî, *en-Nizâmî fî usûli'd-din*, vr. 86b.

³¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Fûrekî”, *DİA*, XI, 220.

³¹⁸ Süleymaniye ktp., Ayasofya bl., nr. 2378.

³¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 92.

3) *Muhtasaru Müşkili'l-âsâr*

Fuat Sezgin tarafından İbn Fûrek'e nispet edilen³²⁰ eserin Süleymaniye Kütüphânesi'nde bulunduğu bildirilmektedir. Ancak belirtilen numaradaki kayıtlı olan eserin adının, *el-Mu'tasar minel-muhtasar min müşkilâti'l-âsâr* adını taşımakta olup Cemâl el-Malatî (ö. 377/987)'ye ait olduğu Yusuf Şevki Yavuz tarafından tespit edilmiştir.³²¹

III. DEĞERLENDİRME

İbn Fûrek, Müşebbihe'ye karşı mücadelesiyle tanınmış ve bu uğurda Kerrâmîyye mensupları tarafından şehit edilmiş çok yönlü bir din âlimidir. İbn Fûrek'in yetiştiği yıllar, devlet ricâli arasında Mu'tezile'nin, halk arasında ise Müşebbihe'nin etkili olduğu, Müslümanların felsefeye kapı araladığı yıllardır.

Zühd ve ibadete düşkün, yaşadığı dönemde dil ve usûl ilimlerinde söz sahibi olan İbn Fûrek'in asıl ilmî yönünü kelâmcılığı teşkil eder. O, Ehl-i sünnet inancını müdâfaa etmek için hayatı boyunca büyük çaba sarfetmiş, yüzlerce talebe yetiştirmiş, özellikle Müşebbihe ile mücadele etmiş ve onların Allah Teâlâ'yı mahlûkâta benzetmesini şiddetle tenkid etmiştir. İbn Fûrek'in hadislerle ilgilenmesi daha ziyade hadislerdeki kelâmî problemleri çözmeye yönelik olmuştur. İtikâdî açıdan müşkil hadisleri Eş'arî kelâm metoduna uygun olarak tevil etmiş ve hadislerin doğru anlaşılmasına hizmet etmiştir.

³²⁰ Fuat Sezgin, *Târihu't-türâs*, IV, 53.

³²¹ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 92.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN FÛREK'İN *MÜŞKİLÜ'L-HADİS* ve *BEYÂNÜH* ADLI ESERİNİN TANITIMI VE MUHTEVÂ DEĞERLENDİRMESİ

I. ESERİN GENEL OLARAK TANITIMI VE İÇERİĞİ

A. ESERİN ADI, BASKILARI VE TELİF AMACI

1. Eserin Adı

Eser, Haydarâbâd baskısına istinaden “*Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*” ismiyle maruftur. Ancak bu isim, eserin anıldığı tek isim olmayıp, değişik kütüphanelerde farklı isimlerde nüshaları vardır. Bunlar: *Müşkilü’l-âsâr*,³²² *Müşkilü’l-hadis ve garîbuh*,³²³ *Kitab fî halli’l-müşkilât ve’l-müteşâbihât mine’l-ahâdis ve’l-âyât*,³²⁴ *Müşkilü’l-ahâdis*,³²⁵ *Hallü müteşâbihâti’l-hadis*,³²⁶ *Te’vîlü’l-ahbâri’l-müteşâbihe*,³²⁷ *Beyânü müşkili’l-hadis ve’r-red ale’l-mülhide ve’l-muattıla*,³²⁸ gibi isimlerdir.³²⁹

2. Baskıları

Eserin çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur.³³⁰ İlk defa 1905 yılında Kâhire’de yayımlanmış, ardından Raimund Köbert tarafından yapılan kısmî Almanca tercümesiyle birlikte 1941’de Roma’da neşredilmiştir. Daha sonra 1943 yılında Haydarâbâd’ta basılan eser, 1982’de Halep’te Abdülmütî Emin Kal’acî tarafından, 1983’de de Mûsâ Muhammed Ali tarafından Beyrut’ta tahkik edilerek yeniden yayımlanmıştır. Son iki baskı, Haydarâbâd baskısının metnini aktarmakla yetinmiştir. Eserin en son ve geniş tahkiki, 2003 yılında Daniel Gimaret tarafından Dımaşk’ta yapılmıştır.

³²² İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifîn*, II, 60; Kehhâle, *Mu’cemu’l-müellifîn*, IX, 208. En eski yazma nüshalarında da bu isim kullanılmıştır. Süleymaniye ktp., Damad İbrahim bl., nr. 404.

³²³ Leipzig Üniversitesi ktp. (Almanya), nr. 316.

³²⁴ Atıf Efendi ktp. nr. 433.

³²⁵ Edirne Selimiye ktp. nr. 1014.

³²⁶ Ragıp Paşa ktp., nr. 183.

³²⁷ Topkapı Sarayı, III. Ahmed, nr. 1755.

³²⁸ Britânî Müzesi, nr. 3107.

³²⁹ Baskılar ile ilgili kütüphane bilgileri Futa Sezgin’in *Târihu’t-türâs* adlı eserinden aktarılmıştır. Bkz. Fuat Sezgin, *Târihu’t-türâs*, IV, 53-54.

³³⁰ Meselâ bkz. Ragıp Paşa ktp., 183; Süleymaniye ktp., Damad İbrahim bl., nr. 404; Hacı Selim Ağa ktp., nr. 227.

3. Te'lif Amacı

İbn Fûrek, eserinin mukaddimesinde şöyle demektedir:

“Müslüman olmayan birtakım kimselerin İslâm dininin kaynaklarını, özellikle de zâhiri itibariyle teşbîh inancını çağrıştıran hadisleri alaycı ifadelerle eleştirerek inkâr etmeleri ve ehl-i bidat’ın, muhaddisleri kötülemeleri üzerine, bu saldırılara karşı hadisleri ve muhaddisleri müdâfaa edecek, bu konuda vâki olan şüphelere ve sorulara cevap verecek bir kitaba ihtiyaç olduğunu gördüm ve bu konu üzerine hassasiyetle eğildim.”³³¹

İbn Fûrek’in bu açıklamalarından eserini, zâhirî manaları yönüyle teşbîh inancını çağrıştıran müşkil hadisleri te’vîl etmek sûtetiyle, bu konularda vâki şüpheleri gidererek, bid’at fırkaların mensupları tarafından muhaddislere yöneltilen eleştirilere cevap vermek ve haberî sıfatlar hakkındaki tartışmalarda Ehl-i sünnet’in görüşlerini müdâfaa etmek amacıyla yazdığı anlaşılmaktadır.

B. ESERİN İÇERİĞİ

Müşkilü’l-hadis ve beyânüh, mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. İbn Fûrek eserin mukaddimesine, Allah Teâlâ’nın zâtı ve sıfatları ile ilgili temel meseleleri kelâmî ilkelerle açıklayarak başladıktan sonra, Allah Resûlü’nün (s.a.s.) şer’î delilleri kusursuzca ikmâl ettiğine, bunu yaparken herhangi bir kusurdan mâsûm olduğuna dikkat çekerek,³³² dinde yanlış yollara sapan kişilerin, zâhirleri itibariyle teşbîh inancını çağrıştıran hadisleri naklettikleri için muhaddisleri haksız yere kötülediklerini ifade etmektedir.

İbn Fûrek’e göre hadisçiler iki gruptur. Bir grup, nakil ve rivâyet ehli hadisçilerdir ki hemen hemen bütün mesâîlerini hadislerin senedlerini tespit ederek sahih olanı olmayanından ayırmaya teksif etmişlerdir. İbn Fûrek’e göre bunlar, bir padişahın hazineleri gibidirler. Diğer grup ise, mukâyese ve nazar ehli hadisçilerdir. Bunlar da hadis ilminin aslî ve fer’î meselelerini açıklamak, hadislerdeki kastedilen mânâyı anlayamayarak şüphe duyan kişilerin şüphelerini, hadislerdeki müşkil kelimeleri te’vîl ederek giderirler. Bu grup hadisçiler de padişahın hazinelerini saldırılara karşı koruyan

³³¹ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 37.

³³² İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 35.

komutan gibidir. Binaen aleyh İbn Fûrek, bu tür hadisleri te'vîl ederek hem hadisçileri hem de Ehl-i sünnet itikadını korumaya çalıştığını ifade etmektedir.

İbn Fûrek, mukaddimede ayrıca, Kur'ân âyetlerindeki muhkem ve müteşâbih ayrımının hadisler için de geçerli olduğunu ifade etmiştir. Ona göre müteşâbih hadislerin anlaşılması ancak muhkem hadisler çerçevesinde değerlendirilmek ve Arap dilinin tüm imkânlarını kullanmakla mümkündür. Bununla İbn Fûrek, ancak Arap dilinin imkânlarıyla te'vîl edilerek anlaşılabilen hadisleri müteşâbih kapsamında değerlendirmiştir.³³³

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) insanlarla, hikmeti olmayan ve mânası anlaşılamayan kelimelerle faydasız bir şekilde konuşmasının muhal olduğuna, dolayısıyla onun hadislerinde mânası tam olarak anlaşılamayan kelimelerin ilim ehli kimseler tarafından mutlaka bir açıklamasının olacağına dikkat çeken İbn Fûrek, bu iddiasına “bunu ancak üstün akıllılar anlar”³³⁴ âyetini delil olarak getirmiştir. İbn Fûrek, mukaddimesinde müşkil hadisleri te'vîl etmesindeki sebepleri izah ederken, bu hadislerin te'vîl edilmemesi halinde insanların ve özellikle bid'at fırka mensuplarının Allah ve Resûlü hakkında birtakım şüpheler içinde olacağını ifade etmiş, bu hadisleri te'vîl ederek şüpheleri kaldırmanın, şüphelerle yaşamaktan daha iyi olduğunu belirtmiştir.³³⁵

İbn Fûrek, eserinin birinci bölümüne “zâhirleri teşbîh inancını çağrıştıran ve te'vîl edilmesi gereken haberin zikri” adlı başlık kullanarak müşkil hadislerin te'vîline başlamıştır.³³⁶ Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu bölümde, teşbîh inancını çağrıştıran, haberî sıfatlarla ilgili müşkil hadislerin te'vîlleri yapılmaktadır. Bu bölüm, eserin en uzun ve aynı zamanda ana bölümü diyebileceğimiz kısmıdır. Eserin bu bölümünde, Allah Teâlâ'ya nisbet edilen sûret,³³⁷ kadem.³³⁸ yed,³³⁹ ön, arka,³⁴⁰ yan gibi cihetler,³⁴¹ gülme,³⁴²

³³³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 42.

³³⁴ el-Bakara, 2/269.

³³⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, thk. Daniel Gimaret, s. 6.

³³⁶ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 45.

³³⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 47.

³³⁸ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 127.

³³⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 102.

³⁴⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 132.

³⁴¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 154.

³⁴² İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 136.

sadr, nûr, istivâ, taaccüb,³⁴³ ru'yet,³⁴⁴ ref^ç, nefes, hicâb,³⁴⁵ Allah'ın kıyamette insanlarla perdesiz konuşması,³⁴⁶ üflemesi, parmakları,³⁴⁷ tecelli etmesi, dünya semâsına inmesi,³⁴⁸ ferahlama,³⁴⁹ gözlere sahip olma, temkîn ve meşy³⁵⁰ gibi kavramlar açıklanmaktadır. Ayrıca bu bölümde sıla-i rahmin ömrü uzatması, duanın belâyı def etmesi,³⁵¹ Allah Teâlâ'nın levh-i mahfuzdan dilediğini silip dilediğini bırakması, Hz. Musa'nın ölüm meleğinin gözünü kör etmesi³⁵² ve Allah Teâlâ'nın Allah Resûlü'nü (s.a.s.) sağ yanına oturtması³⁵³ gibi rivâyetlerin de te'vîli yapılmıştır. Birinci bölümde, te'vîli yapılan yetmiş beş hadis bulunmaktadır. Bu bölüme sûret hadisi ile başlanmış³⁵⁴ ve uzunca te'vîl edildikten sonra, yine bir sûret hadisi ile bölüm bitirilmiştir.³⁵⁵

Eserin ikinci bölümü,³⁵⁶ İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) “*Kitabu't-tevhîd*” adlı eserinde haberî sıfatlara dayanarak savunduğu iddialarına reddiyedir. Bu bölümde de, birinci bölümde olduğu gibi vecih, yed, kadem, arş, kürsî, nüzûl, rü'yet, gülme, taaccüb, göz, kef, cihet gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ise on hadis te'vîl edilmiştir.

Üçüncü bölüm ise,³⁵⁷ Ahmed b. İshâk es-Sübki (ö. 352/954)'nin “*el-Esmâ' ve's-sıfât*” adlı eserinde haberî sıfatlarla ilgili görüşlerine reddiyedir. Bu bölümde ele alınan kavramlar da, ikinci bölümdekilerle hemen hemen aynıdır. Eserin bu bölümünde yirmi hadis te'vîl edilmiştir. Böylece eserde mütâbîler hâric yüz beş hadis te'vîl edilmiş bulunmaktadır.

İbn Fûrek, eserinde rü'yetullah, ecellerin takdiri, kulların fiilleri, ta'tîl inancı gibi konularla ilgili hadisleri te'vîl ederek, bidat mezheplerine reddiyeler yapmıştır.³⁵⁸ Bunun

³⁴³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 191.

³⁴⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 78.

³⁴⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 264.

³⁴⁶ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 460.

³⁴⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 238.

³⁴⁸ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 199.

³⁴⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 478.

³⁵⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 431.

³⁵¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 312.

³⁵² İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 313.

³⁵³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 265.

³⁵⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 47.

³⁵⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 362.

³⁵⁶ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 368.

³⁵⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 421.

³⁵⁸ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 53, 54, 252.

yanında İbn Fûrek, eserin bazı yerlerinde ele aldığı kelâmî konularda kendisinin de mensup olduğu Eş‘arî mezhebi âlimlerinin ihtilâflarına da değinmiştir.³⁵⁹

Eserde daha çok Allah’ın zâtı, sıfatları, cevher, cisim, araz, kevn ve hulûl gibi kelâmî konular ele alınmıştır.³⁶⁰ İbn Fûrek, hadisleri Eş‘arî kelâmî’nin ilkelerine göre te’vîl etmesine rağmen eserini kelâmî usulde bâblara ayırmamıştır.

II. ESERİN MUHTEVÂ DEĞERLENDİRMESİ

A. ESERİN HADİS İLMİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

1. İbn Fûrek’in Hadisleri Nakil Şekli

Bilindiği gibi hadisler, sened ve metin adı verilen iki kısımdan oluşmaktadır. *Müşkilü’l-hadis*’te yer alan hadislerin sened ve metinlerinde bazı hususlar göze çarpmaktadır. Bu hususları şöyle sıralayabiliriz:

1.1. İsnad Nakli

İbn Fûrek, eserine aldığı hadislerin tamamına yakınında isnad zincirini zikretmemiş, sadece sahâbe ismini vermekle yetinmiştir.³⁶¹ Eserde, hadislerin pek azı dışında sened, râvî ve sıhhat dereceleri hakkında bilgiler yer almamaktadır. Verilen sened ve râvî bilgilerinin ise daha çok İbn Selcî’nin (ö. 266/880) rivâyetlerinde olması dikkat çekicidir.³⁶²

İbn Fûrek’in, bazı hadislerin senedinde kaydettiği râvî isimlerinin hatalı olduğu görülmektedir. Meselâ; “...Onlar Rabbimiz deyince Allah da onlara, siz Rabbinizi tanıyor musunuz? buyurur...”³⁶³ hadisinin Abdullah b. Amr tarafından rivâyet edildiğini söylemiştir.³⁶⁴ Öncelikle, hadis, eserlerde Abdullah b. Mes’ûd (r.a.) ve Ebû Hüreyre (r.a.) tarafından rivâyet edilmektedir.³⁶⁵ İkinci olarak, İbn Fûrek’in naklettiği lafızlarla bu hadis, başka eserlerde mevcut değildir. Lafız olarak hadise en yakın rivâyet İbn

³⁵⁹ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 62, 261, 289.

³⁶⁰ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 145, 217, 286, 287, 393, 492.

³⁶¹ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 98, 235, 248, 268.

³⁶² Meselâ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 77, 109, 221, 247.

³⁶³ Hâkim, *el-Müstedrek ala’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1990, IV, 541; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 511; İbn Ebî Âsım, *Kitabü’s-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddin el-Albânî, Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1980, I, 281.

³⁶⁴ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 346.

³⁶⁵ Dârekutnî, *Ru’yetullah*, thk. İbrahim Muhammed Ali, Mektebetü’l-menar, Kahire 1990, I, 124.

Huzeyme'nin *et-Tevhid*'inde Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) tarafından rivâyet edilmiştir.³⁶⁶ İbn Fûrek hadisi muhtemelen bu eserden almış ancak, İbn Mes'ûd yerine İbn Amr şeklinde nakletmiştir.

Eserde bazı râvîler hakkında hatalı bilgilere de rastlanmaktadır. Meselâ; “Muhakkak ki Allah Teâlâ kıyamet günü Dâvud'a (a.s.): ‘İki yedimin arasından geç’ der...” hadisini, Ubeyd b. Umeyr' den (ö. 126/743) naklen zikretmiştir. Hadis aynı lafızlarla sadece *Kenzü'l-ummâl*'de bulunmaktadır.³⁶⁷ Hadis, gerek *Kenzü'l-ummâl*'deki tarikinde gerekse mâna açısından diğer mütâbîlerinde Hz. Ömer (r.a.) tarafından rivâyet edilmektedir. İbn Fûrek, Ubeyd b. Umeyr'in de hucet olmadığını söylemiştir. Fakat Tabakât kitaplarında Ubeyd b. Umeyr'in ittifakla sika bir râvî olduğu kaydedilmektedir.³⁶⁸ Ayrıca yapılan araştırma sonucunda, kaynaklarda Ubeyd b. Umeyr'den böyle bir rivâyete de rastlanamamıştır.

İbn Fûrek, hadislerin râvîleri hakkında tahminî ifadeler de kullanmaktadır. “Rabbim bana en güzel sûrette geldi”³⁶⁹ hadisini naklederken sened kullanmamış, “Allah Resûlü (s.a.s.)'nün hizmetlisi Sevban (r.a.) rivâyet etmiş olabilir” ifadesini kullanarak, râviyi muhaddislerin âdetine muhâlif olarak, tahmin üzere zikretmiştir.³⁷⁰ Bu da kişiyi, İbn Fûrek'in hadisleri naklederken kaynak kullanımına ve isnad bilgisine pek önem vermediği düşüncesine sevk etmektedir.

Eserdeki bazı hadisler, İbn Fûrek tarafından başka hiçbir eserde bulunmayan senedlerle nakledilmiştir. Meselâ; İbn Fûrek, Allah Teâlâ'ya “kadem” isnad edilen hadisleri te'vîl ederken, Katâde'nin (ö. 116/735) Enes'ten (ö. 90/709) rivâyet ettiği şu hadisi nakletmiştir.³⁷¹

³⁶⁶ İbn Huzeyme, *Kitâbu't-Tevhîd ve isbâtü sıfâtü'r-rabbi*, thk. Abdülazîz b. İbrahim, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1994, II, 429.

³⁶⁷ Bkz. Ali el-Müttekî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-ekvâli ve'l-ef'âl*, thk. Bekir Hayyânî-Saffet es-Sekâ, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1986, II, 488.

³⁶⁸ İbn Hacer, *Takribü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'r-reşîd, Dımaşk 1986, I, 377; el-İclî, *Târîhu's-sikât*, Dâru'l-bâz, Halep 1984, I, 321.

³⁶⁹ Tirmizî, “Tefsîr”, 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 437.

³⁷⁰ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 77.

³⁷¹ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 125.

روى قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ وَابْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ إِنْ جَهَنَّمَ لَنْ تَمْتَلَى حَتَّى يَضَعَ الْجَبَّارُ قَدَمَهُ فِيهَا فَتَقُولُ قَطُّ قَطُّ

Öncelikle hadis, bu lafız ve râvîleriyle sadece İbn Fûrek'in kendi eserinde bulunmaktadır. İkinci olarak; hadisin, isnad zincirindeki râvîlerinin geçtiği iki mütâbi'si vardır ki şunlardır:

ثَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ حَمَّادٍ وَعَبَّاسُ بْنُ الْوَلِيدِ النَّرْسِيُّ قَالَا: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا يَزَالُ جَهَنَّمُ يُلْقَى فِيهَا وَهِيَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ حَتَّى يَأْتِيَهَا رَبُّ الْعَالَمِينَ فَيَضَعُ رَبُّ الْعَالَمِينَ قَدَمَهُ فَيَنْزَوِي بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ وَتَقُولُ قَدْ قَدْ أَوْ تَقُولُ قَطُّ قَطُّ بِعِزَّتِكَ وَكَرَمِكَ³⁷²

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ وَأَمَّا النَّارُ، فَيُلْقُونَ فِيهَا، وَتَقُولُ: هَلْ مِنْ مَزِيدٍ؟ حَتَّى يَضَعَ قَدَمَهُ فِيهَا، فَهَذَا لِكَ تَمْتَلَى، وَيُزَوَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ، وَتَقُولُ: قَطُّ، قَطُّ، قَطُّ³⁷³

Yukarıda da görüldüğü gibi birinci hadis, Katâde'nin (ö. 23/643) Enes'ten, ikinci hadis de İbn Sîrîn'nin (ö. 110/729) Ebû Hüreyre'den naklettiği rivâyettir. Bu durumda İbn Fûrek'in muhtemelen her iki rivâyetin râvîlerini tek bir isnad zincirinde topladığı ve hadisi de mâna ile naklettiği anlaşılmaktadır.

Eserde tekrarlar çıkarıldığında, mütâbîlerle birlikte iki yüz elliden fazla hadis nakledilmiştir. Bunlardan yüzden fazlası isnadsız olarak, bir o kadarı da sadece bir sahâbe râvîsiyle nakledilmiştir. Râvî sayılarına bakıldığında otuz üç hadiste râvî sayısının iki,³⁷⁴ on beşinde üç³⁷⁵ ve sadece altısında dörde³⁷⁶ ulaşabildiği görülmüştür.

İbn Fûrek, haberî sıfatlar ile ilgili her hadisi te'vîl etme çabası içinde olduğundan, hadislerin mevzû veya zayıf olmalarına bakmaksızın te'vîl etmiştir.³⁷⁷ Bu tutumuyla İbn Fûrek, zayıf ve mevzû hadislerin te'vîli ile ilgili muhaddislerin tutumuna aykırı bir tavır sergilemiştir.³⁷⁸ Zayıf veya mevzû hadislerin te'vîllerine geçmeden önce “eğer sahih

³⁷² İbn Ebî Âsım, *Kitabü's-Sünne*, I, 234.

³⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, 150.

³⁷⁴ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 232, 259, 291, 296.

³⁷⁵ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 212, 245, 277, 329, 363.

³⁷⁶ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 249, 299.

³⁷⁷ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 221, 247, 349.

³⁷⁸ Bkz. s. 18.

olursa, eğer kabul edilirse, eğer sabit olursa” şeklinde ifadeler kullanmıştır.³⁷⁹ İbn Fûrek, eserinde hadislerin sıhhat durumları hakkında da nâdir olarak bilgiler vermiştir.³⁸⁰

İbn Fûrek’in sahih bir hadisi te’vîl ederken yaptığı yoruma, metrûk bir hadisi delil olarak getirdiği de olmuştur. Meselâ; “sizden biriniz namaz kılacağı zaman kible tarafına tükürmesin! Çünkü Allah Teâlâ namazda iken kişinin yüzü tarafındadır”³⁸¹ hadisine yaptığı yoruma delil olarak, “kim Kur’ân-ı Kerîm’in üçte birini okursa ona nübüvvetin üçte biri verilmiş olur” hadisini delil getirmiştir.³⁸² Te’vil ettiği hadis sahihtir, ancak yaptığı yoruma delil olarak getirdiği ikinci hadis, râvilerinden Bîşr b. Nümeyr isimli zâtın kezzâb ve Kâsım isimli zâtın da sahâbeden mu‘dal olarak hadis rivâyet eden kişiler olması dolayısıyla metruk olarak kabul edilmiştir.³⁸³

İbn Fûrek’in eserinde, lafızları kaynaklardaki lafızlara birebir uyan sahih hadis sayısı azdır. Eserde, “sûret”³⁸⁴ ve “rü’yet”³⁸⁵ hadisleri gibi sahih ve meşhur hadisler yanında, “Sizden biriniz secde edeceğiniz zaman Rahman’ın kademine secde edin”³⁸⁶, “Allah kıyamet günü mazlumları rahmetiyle kuşatır...”³⁸⁷ ve “Ben Adn cennetine üzerimde yeşil elbise ile genç ve kıvrıkcık saçlı olarak girerim”³⁸⁸ gibi başka eserlerde bulunmayan hadisler de yer almaktadır.

Özet olarak, eserin hemen tamamında İbn Fûrek’in, muhaddislerin isnad geleneğine uymadığı görülmektedir. Bununla birlikte, hadislerin sıhhat bilgilerinin yeterli derecede verilmeyişi eserin hadis ilmi açısından değerini düşüren bir husus olarak dikkat çekmektedir.

³⁷⁹ Bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 129, 222.

³⁸⁰ Bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 77, 221, 247, 349, 365.

³⁸¹ Buhârî, “Salât”, 33; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 480, XVIII, 169.

³⁸² Bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 263.

³⁸³ İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’l-Mevzûât mine’l-ehâdisi’l-merfûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetü’s-Selefiyye, Medine 1966, I, 252, 253; İbn Kayserânî, *Zehîratü’l-huffâz*, thk. Abdurrahman Firîvâî, Dâru’s-selef, Riyad 1996, I, 385; eş-Şevkânî, *el-Fevâidü’l-mecmûa*, thk. Abdurrahman b. Yahya, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut ts, I, 306.

³⁸⁴ Buhârî, “İsti’zân”, 1; Müslim, “Birr”, 32; Ayrıca bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 21.

³⁸⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 287; Müslim, “İman”, 81; Ayrıca bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 218.

³⁸⁶ Bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 353.

³⁸⁷ Bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 232.

³⁸⁸ Bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 336.

1.2. Metin Nakli

Müellifin, isnad kullanımı noktasında gösterdiği tutumu, hadislerin metinlerine de yansımış, bazı hadis lafızları, hatalı olarak nakledilmiştir. Meselâ; Allah Resûlü'nün (s.a.s.), Allah Teâlâ'nın zamana hakâret etmeyi yasakladığını haber verdiği hadisinde,³⁸⁹ kaynakların tamamında “وَأَنَا الدَّهْرُ” şeklinde geçen kelimeyi İbn Fûrek, “وَأِنَّ الدَّهْرَ” şeklinde nakletmiştir.³⁹⁰

İbn Fûrek'in yaptığı bu gibi tasarruflar, hadisteki kastedilen mânayı ciddî anlamda etkilememiştir ancak, bazı hadislerin metninde yaptığı takdim ve te'hîrler, anlam bozulmasına neden olmuştur. Meselâ kaynakların tamamında “Allah sizin sûretlerinize bakmaz, O sizin kalplerinize ve amellerinize bakar”³⁹¹ hadisini “أَعْمَالِكُمْ” kelimesini öne alarak “Allah sizin sûretlerinize ve amellerinize bakmaz, O sizin kalplerinize bakar” şeklinde naklederek mânanın ters yönde değişmesine neden olmuştur.³⁹² Talebesi olan Beyhakî, hadisin İbn Fûrek'in naklettiği şekliyle mevcut olmadığını ve bu rivâyetin kaynaklardaki asıl rivâyete muhâlif olduğunu ifade etmiştir.³⁹³

Yine “kadem” konusunu ele alırken, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) mescitte ayaklarını uzatarak oturduğunu ifade eden rivayetin sonundaki “Ömer ve Osman da böyle yapmışlardı”³⁹⁴ kısmını “Ebû Bekir ve Ömer de böyle yaptı” şeklinde nakletmiştir. Bu nakil sadece müellifin eserinde mevcuttur.³⁹⁵ İbn Fûrek'in metin nakillerindeki bu tutumu, onun hadisleri naklederken yazılı kaynakları kullanmadığı veya hadisleri mâna ile kendisinin rivâyet ettiği izlenimini vermektedir.

İbn Fûrek, bazı hadislerin metninde teşbîh inancını çağrıştıran ve te'vîl edilmesi gereken asıl kelimeyi farklı naklederek, hem anlam bozulmasına neden olmuş, hem de gereksiz bir te'vîl gayreti içine girmiştir. Meselâ; “Üç kişi vardır ki Allah onlara güler...”³⁹⁶ hadisinde gülme anlamını ifade eden “يَضْحَكُ” kelimesini “يُعْجَبُ” şeklinde

³⁸⁹ Buhârî, “Tevhid”, 35; Müslim, “Elfâz”, 1.

³⁹⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 277.

³⁹¹ Müslim, “Bir”, 9; İbn Mâce, “Zühd”, 9.

³⁹² Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 270.

³⁹³ Beyhakî, *el-Esmâ' ves-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Mektebetü's-sevâdiyye, Cidde 1994, II, 426.

³⁹⁴ Buhârî, “Salât”, 84.

³⁹⁵ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 123.

³⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVIII, 284; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 309.

nakletmekle hem hadisin aslını değiştirerek anlam kaymasına neden olmuş, hem de te'vîl edilmesi gereken “gölme” fiili yerine “hayret etme” fiilini te'vîl etmiştir.³⁹⁷

İbn Fûrek, bazen meşhûr bir hadisi kaynaklarda bulunmayan bir metin ile nakletmiştir. Meselâ “kalem hadisi”ni şu lafızlarla nakletmiştir:

“إِنَّ أَوَّلَ شَيْءٍ خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ ثُمَّ خَلَقَ اللَّوْحَ فَقَالَ لَهُ أَجْرٍ بِمَا هُوَ كَائِنٌ الْيَوْمَ الْقِيَامَةِ”

“Allah ilk olarak kalemi, ardındanda levhi yaratmış ve kaleme: ‘kıyamete kadar olacakları yaz!’ demiştir.”³⁹⁸

Hadisin kaynaklarda geçen metni şöyledir: “إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ فَقَالَ أَكْتُبُ”³⁹⁹ Ayrıca hadisin kaynaklarda geçen hiçbir varyantında levh-i mahfuzun yaratılmasından bahsedilmemektedir.⁴⁰⁰

Bazı hadisler diğer kaynaklarda bulunmamakla birlikte sadece İbn Huzeyme'nin *et-Tevhîd*'i, Beyhakî'nin *el-Esmâ' ve's-sıfât*'ı veya İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*'inde mevcuttur.⁴⁰¹ Muhtemelen İbn Fûrek, hadisleri bu eserlerden nakletmiştir, ancak bu nakillerde de zaman zaman farklılıklar göze çarpmaktadır.

İbn Fûrek, bazen te'vîl edeceği hadisin sadece ilgili kısmını almıştır. Oysa metnin diğer kısmı hadisi açıklar mâhiyettedir.⁴⁰² Bu sebeple İbn Fûrek gereksiz ve zorlama te'vîllere başvurmuştur. Bu davranışı da, kendisine yöneltilen eleştirileri haklı çıkarır mâhiyettedir.

Eser hicrî III. (IX.) asrın sonlarına doğru, yani tasnif faaliyetinin sona erdiği dönemde telif edilmiştir. Dolayısıyla eserde yer alan hadislerin orijinal kaynaklardan lafızlarıyla uyumlu olarak nakledilmesi beklenirdi ancak eserdeki hadislerin metinleri incelendiğinde bu konuda olumlu bir değerlendirme yapmanın oldukça zor olduğu görölmektedir.

³⁹⁷ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 191.

³⁹⁸ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 371.

³⁹⁹ Tirmizî, “Kader”, 16; Ebû Dâvud, “Sünne”, 17.

⁴⁰⁰ Bkz. Ebû Dâvud, “Sünne”, 17; Tirmizî, “Kader”, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 381.

⁴⁰¹ Bkz. *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 120, 143, 235.

⁴⁰² Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 304. İlgili hadisin açıklaması s. 77'de verilecek.

2. Sebeb-i Vürûd Açıklaması

İbn Fûrek, eserinde en çok üzerinde durduğu “sûret” hadisini açıklarken, müşkil hadislerin sebeb-i vürûdlarının bilinmesinin önemine dikkat çekmesine rağmen, birkaçı dışında hadislerin sebeb-i vürûdlarına değinmemiştir.⁴⁰³

B. İBN FÛREK’İN MÜŞKİL HADİSLERİ TE’VİL METODU

İbn Fûrek eserinin mukaddimesinde, hadisleri te’vîl ederken özellikle dil kurallarını ve aklî yöntemleri kullanacağını ifade etmiş ve bu bağlamda, nasların delâletinin aklın delâletine ters düşmeyeceğini, aklın her zaman Allah Teâlâ’nın kadîm olduğunu ve onun, mahlûkâtın sıfatlarıyla vasıflanamayacağını kabul ettiğini zikretmiştir. Bundan dolayı İbn Fûrek, cehâletle ithâm ettiği bid’at fırkalarının susturulması için, ilgili hadislerin te’vîl ve açıklanmalarının gerekliliğine tekrar tekrar işaret etmiştir.⁴⁰⁴

Hadisleri te’vîl ederken kullandığı ifadeler genellikle aykırı görüş sahibi fırkalara reddiye tarzındadır. Yaptığı yorumlarda çoğunlukla dil tahlillerine başvurmuş ve Arapça’da sıkça kullanılan mecaz yöntemine atıflarda bulunmuştur. Eserinde İbn Kuteybe’nin *Te’vîlü muhtelifi’l-hadis*’inden yararlanmakla birlikte onun görüşlerini zaman zaman eleştirilmiştir.⁴⁰⁵ Hadisin te’vîli hususunda yapılan bir hatayı eleştireceği zaman ayrı bir fasıl açarak, bu yanlışlığı açıklamıştır.⁴⁰⁶ Hadislerin te’vîlini yaparken sahâbenin ve âlimlerin konu ile görüşlerine az da olsa yer vermiştir.⁴⁰⁷

İbn Fûrek teşbîh ve teccîm inancını çağrıştıran hadisleri te’vîl ederken birden fazla metot kullanmıştır. Arapça dil kullanımlarının yanı sıra şiir kullanımlarına da oldukça önem vermiştir. Bu da onun, müşkilü’l-hadis alanında yazılmış diğer eserlerden ayıran en önemli özelliğidir. Zîra kendinden önceki eserlerde bu usûle pek rastlanılmamaktadır. Ayrıca İbn Fûrek hadislerin te’vîlinde “Allah Resûlü (s.a.s.) bu hadisle bize şunu demek istedi”, “biz bu hadisle şunu öğrenmiş olduk” veya “bu hadisle Allah Resûlü (s.a.s.) bize şunu öğretmiş oldu” şeklinde ifadeler kullanarak açıklamalarda bulunmaktadır.⁴⁰⁸

⁴⁰³ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 49.

⁴⁰⁴ İbn Fûrek, te’vîl edeceği her hadisin başlığında “Te’vîl edilmesi gereken...” ifadesini kullanmaktadır.

⁴⁰⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 67.

⁴⁰⁶ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 67, 308, 384.

⁴⁰⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 54, 74, 77, 111, 115, 127.

⁴⁰⁸ Meselâ bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 52, 57, 70.

Bazı hadisleri te'vîl ederken soru-cevap şeklinde bir metot uygulayan İbn Fûrek, önce hadisteki işkâl ile alakalı akla gelebilecek soruyu sormuş, ardından da cevabını zikretmiştir.⁴⁰⁹ Hadislere getirdiği te'vîlleri desteklemek için kimi zaman âyetlerden ve hadislerden deliller getirmiştir. İbn Fûrek, hadisi te'vîl ederken metindeki bir zamirin merciini Allah'tan başka varlıklara isnad ederek veya işkâle sebep olan kelime ile Allah Teâlâ'nın zatının değil de, onun yarattığı varlıklardan birinin kastedildiği yorumunu yaparak hadisteki işkâli gidermeye gayret etmiştir.⁴¹⁰ İbn Fûrek bazı hadislerdeki işkâlleri, hadiste zikredilen Allah Teâlânın isimlerinden, başkalarının kastedildiğini dil kullanımlarından deliller getirerek gidermeye çalışmıştır.⁴¹¹

İbn Fûrek'in yukarıda ifade edilen te'vîl metodlarını şu başlıklar altında açıklayabiliriz:

1. Âyetten Delil Getirerek Açıklama

İbn Fûrek, hadis ile ilgili olarak yaptığı te'vîlin geçerli olduğuna dâir âyetlerden deliller getirmiştir. Meselâ, Ubeyd b. Umeyr'in rivâyet ettiği hadiste teşbîh ifade eden kelimeleri için yaptığı te'vîllere âyetlerden deliller getirmiştir. Hadisin metni şöyledir: “Muhakkak ki Allah Teâlâ kıyamet günü Dâvud'a (a.s.): ‘İki elimin arasından geç’ der ve Dâvud (a.s.) da ‘Hatalarımın beni düşürmesinden korkuyorum’ cevabını verir. Allah Teâlâ: ‘öyle ise arkama geç’ buyurunca, Dâvud (a.s.) yine aynı cevabı verir. Bu defa Allah Teâlâ ‘Kademimi tut’ diye seslenir, o da kademini tutar ve geçer. Sonra Allah Resûlü (s.a.s.) ‘işte bu, yakınlığın, kurtuluşun ta kendisidir’ dedi ve ‘Şüphesiz yanımızda onun bir yakınlığı vardır’⁴¹²âyet-i kerîmesini okudu.”⁴¹³

İbn Fûrek'e göre, Allah Teâlâ'nın Dâvud'a (a.s.) söylediği “مَرَّ بَيْنَ يَدَيْ” (İki yedimin arasından geç) sözü, “لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ اللَّهِ”⁴¹⁴ âyetinde olduğu gibi -ki bu âyet “لَا تَسْبِقُوا قَبْلَ حُكْمِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ فِي الشَّيْءِ” (herhangi bir konuda Allah Teâlâ'nın hakkınızda verdiği hükmü çiğnemeyin) anlamındadır- “hesaba çekilmeden evvel insanın kendini hesaba

⁴⁰⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 174, 270, 309, 325, 359.

⁴¹⁰ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 387.

⁴¹¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 360.

⁴¹² Sad, 38/25.

⁴¹³ Ali el-Mütttekî, *Kenzü'l-'ummâl*, II, 488.

⁴¹⁴ el-Hucurât, 49/1.

çekmesi” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hadisteki “iki yedimin arasından geç” sözü, “seni hesaba çekmeden önce, sen kendi muhâsebeni yap” anlamındadır.⁴¹⁵

İbn Fûrek’in açıklamalarından, hadisteki “بَيْنَ يَدَيْ” kelimesinden “nefis muhasebesi” anlamı çıkardığı anlaşılmaktadır. Onun bu mânaya delil olarak getirdiği “Allah ve Resûlü’nün huzurunda öne geçmeyin”⁴¹⁶ âyetinin sebab-i nüzulü hakkında tefsir kitaplarında iki rivâyet bulunmaktadır. Birincisi, bazı kimselerin Mescid-i Nebevî’de bir mesele hakkında Allah Resûlü’nden (s.a.s.) önce söze başlamaya çalışmaları, ikincisi de, bir kurban bayramı günü bazı sahâbenin, kurbanlarını Allah Resûlü’nden (s.a.s.) önce kesmeleri sebebiyle bu âyet-i kerimenin indirildiğidir. İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923) bu âyeti, “aranızda gerek din ve gerekse dünyalık işlerinize ilgili meselelerde, Allah ve Resûlü hüküm vermeden evvel, siz hüküm vermekte acele etmeyin, Allah ve Resûlü’nün hükmünü bekleyin, aksi takdirde Allah ve Resûlü’ne muhâlif bir hüküm vermiş olursunuz” şeklinde açıklarken, İbn Abbas (r.a.), “Kitap ve sünnet’in hilâfına söz söylemeyin, Allah Resûlü’nün kelâmından önce konuşmaya başlamayın.” ifadesini kullanmıştır.

Elmalılı (ö. 1942), bu âyetin tefsirinde: “Âyetteki ‘beyne yedeyye’ tabirinde mecâz-ı mürsel vardır. Zîrâ bunun hakikati iki el arası demektir. Fakat örfte bu kelime, mücâveret alakasıyla ‘ön’ mânasına kullanılmaktadır. Burada da, Allah ve Resûlü’nün önüne takdim veya tekaddümde istiâre-i temsiliyye yapılarak, Allah ve Resûlü’nün emir ve hükmünü gözetmeden hiçbir işi kestirip atmayın demek olup, Kitap ve sünnet’in ahkâmını nazarı itibara almadan acele ile bir işe başlamaktan nehiydir” ifadelerini kullanmıştır.⁴¹⁷

Müfessirlerin açıklamalarından anlaşılıyor ki; İbn Fûrek’in “nefis muhasebesi” mânası ile te’vîl ettiği “بَيْنَ يَدَيْ” kelimesi, “ön” ve “önce” mânasına gelmektedir. Bu mâna, İbn Fûrek’in “seni hesaba çekmeden önce sen kendi muhasebeni yap” şeklindeki açıklamasında ifade edilen “öncelik” mânası ile örtüşse de, “nefis muhasebesi” anlamı, “yed” kelimesinin ihtivâ ettiği bir anlam değildir. Ayrıca âyet, sebab-i nüzûlü ve genel anlamı bağlamında düşünüldüğü zaman, nefis muhasebesi anlamı taşıdığını söylemek pek

⁴¹⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü’l- hadis ve beyânüh*, s. 132.

⁴¹⁶ el-Hucurât, 49/1.

⁴¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982, VI, 4448.

mümkün görünmemektedir. Nitekim tefsirlerde de böyle bir açıklamaya rastlanmamıştır. Ayrıca İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)'nin *el-Musannef*'indeki rivâyette “مر بين يدي” kelimesi yerine “كن امامي” kelimesinin yer alması,⁴¹⁸ İbn Fûrek'in yapmış olduğu bu te'vîlin, hadisin anlaşılması için yeterli olmadığını göstermektedir.

2. Hadisten Delil Getirerek Açıklama

İbn Fûrek, müşkil hadisleri te'vîl ederken farklı rivâyetlerden de yararlanmıştır. Meselâ; İbn Ömer'in (ö. 73/692) rivayet ettiği “Kıble yönüne tükürmenin yasaklanması” ile ilgili hadise⁴¹⁹ yaptığı te'vîllerin doğruluğunu ispat için bazı hadisleri delil olarak zikretmiştir.

İbn Fûrek'e göre, hadiste geçen “Allah kişinin yüzü tarafındadır” sözünün anlamı, “Allah Teâlâ'nın kuluna namazından dolayı vereceği sevabı ona namazda iken yüzü istikametinden indirmesi” şeklindedir. O, bu te'vîline “Kur'ân, kıyamet günü sahibinin iki eli arasında gelir”⁴²⁰ hadisini delil olarak getirmiştir. Zîra Kur'ân'nın gelmesi Kur'ân okumanın sevabının gelmesi anlamındadır. İbn Fûrek'in bu te'vîle getirdiği bir diğer delil “kim üç kız çocuğu yetiştirirse bu onun için ateşe karşı bir perde olur”⁴²¹ hadisidir. Burada ateşe perde olan kız çocuğu yetiştirmek değil, onun sevabıdır. Bu açıklamalar bağlamında “Allah Teâlâ'nın kişinin yüzü istikametinde olması “Allah Teâlâ'nın sevap ve kereminin, insanın yüzünün baktığı taraftan inmesi” anlamına gelmektedir. Ayrıca İbn Fûrek, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) bu tâbir ile namazda kalbin ve bedeninin Allah Teâlâ'ya ve onun emrettiği kibleye dönmesinin faziletine işaret ettiğini belirtmiştir.⁴²²

İbn Fûrek'in te'vîl ettiği hadis, kendisinin de ifade ettiği gibi kible hakkında vârid olmuştur. Nitekim hadisin sebab-i vürudunda kible tarafına tükürmenin Allah ve Resûlü'ne eziyet veren edep dışı bir hareket olduğu ifade edilmekte⁴²³ ve kaynaklarda, “namazda kibleye dönmek” başlığı altında zikredilmektedir. Beyhâki de hadisin sened ve kaynak bilgilerini verdikten sonra mütâbîlerini de vererek, hadisi kibleye dönmenin

⁴¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 342.

⁴¹⁹ Hadisin metni şöyledir: “Allah Resûlü (s.a.s.) kible duvarında tükürük gördü. Sonra insanlara döndü ve şöyle buyurdu: “Sizden biriniz namaz kılacağı zaman kible tarafına tükürmesin. Çünkü Allah Teâlâ namazda iken kişinin yüzü tarafındadır.” Buhârî, “Salât”, 33; Müslim, “Mesâcid”, 13.

⁴²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 130; Beyhâkî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, II, 398.

⁴²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII, 622; İbn Mâce, “Edep”, 3.

⁴²² İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 263, 264.

⁴²³ Buhârî, “Salât”, 33; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, II, 353, 354.

fazileti kapsamında te'vîl etmiştir. Ona göre bu hadisteki kible yönünün Allah Teâlâ'ya izâfe edilmesi “بيت الله” ve “كعبة الله” kelimelerinde olduğu gibi kible yönünün faziletini ifade etmek içindir. O, yaptığı te'vîli Kur'ân'dan bazı âyetlerle destekleyerek mecâzî yönüme atfetmiştir.⁴²⁴ Dolayısıyla hadis, doğrudan namazdan alınacak sevapla ilgili değil, kibleye karşı hürmet etmenin önemi ile ilgilidir.

3. Arapça Dil Kullanımlarıyla Açıklama

İyi bir dil âlimi olmasından dolayı eserinde çoğunlukla Arap dilindeki belâğat kullanımlarından yararlanarak hadisleri te'vîl eden İbn Fûrek, Allah Resûlü (s.a.s.)'nin “Allah nerededir?” sorusuna gökyüzünü işaret eden cariye'nin mümin olduğuna hüküm verip âzat etmesi” hadisi için de dil kullanımlarından örnekler vererek açıklamalar getirmiştir.⁴²⁵

İbn Fûrek, hadiste temkîn inancını çağrıştıran sözcüğün “اين” kelimesi olduğunu ifade ettikten sonra, bu kelimenin Arap dilinde “yer” bildiriminden başka anlamlar için de kullanıldığını zikretmiştir. “اين” kelimesi, hakkında bilgi alınacak bir kişinin makamını ve rütbesini öğrenmek için de kullanılmaktadır. Meselâ, “اين فلان منك” sorusu ile iki kişi arasındaki rütbe farkının ne olduğu öğrenilmek istenmiştir. Dolayısıyla İbn Fûrek'e göre “اين الله” sorusu ile de cariye'nin “Allah Teâlâ'nın makamı, yüceliği ve mertebesi hakkındaki inancı öğrenilmek istenmiştir. Cârîyenin gökyüzünü işaret etmesi ise, Arapların bir kişinin mertebesinin yüceliğini anlatacağı zaman “فلان في السماء” tâbirini kullanması gibi Allah'ın kadrinin ve mertebesinin yüceliği anlamına gelmektedir. Binâen aleyh İbn Fûrek'e göre bu hadisten teşbîh ve temkîn anlamı çıkarmak mümkün değildir.

4. Şiir Kullanımıyla Açıklama

İbn Fûrek'in eserinde dikkat çeken te'vîl metodlarından biri de, kendinden önceki yazılan eserlerde pek rastlanmayan şiir kullanımlarıdır. Çünkü bu metot kendinden önceki yazılan eserlerde sıkça rastlanan bir uygulama değildir. Ebû Hüreyre (r.a.)'nin

⁴²⁴ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, II, 398.

⁴²⁵ Keffâret ile âzad edilmesi istenen bir cârîye, Allah Resûlü'ne (s.a.s.) getirildi. Allah Resûlü (s.a.s.) cariye'ye: “Allah nerededir?” diye sordu. Cârîye gökyüzünü işaret etti. Allah Resûlü (s.a.s.): “Ben kimim?” dedi. Cârîye de “Sen Allah'ın Resûlüsün” dedi. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.s.): “Bunu âzad edin, zîrâ bu mü'minedir” buyurdu. Müslim, “Mesâcid”, 7; Ebû Dâvud, “Eymân”, 19; Ahmen b. Hanbel, *Müsned*, XXXIX, 184.

5. Soru-Cevap Metoduyla Açıklama

İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinde kullandığı soru-cevap metodunu hadisleri te'vîl ederken de uygulamıştır. Önce hadisle ilgili akla gelebilecek soruyu zikretmiş, ardından da cevabını açıklayarak hadisteki işkâli gidermeye çalışmıştır. Bu metod İbn Kuteybe'nin *Te'vîl*'inde de göze çarpmaktadır.⁴³⁴ İbn Fûrek, bu konuda muhtemelen kendisinden yararlanmıştır.

Müellif, Allah Resûlü'nün (s.a.v.): "Sıla-i rahîm (yapmak) ömrü uzatır"⁴³⁵ hadisi ile ilgili önce hadisin "Onların eceli gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler"⁴³⁶ âyetine muhâlif olduğuyla ilgili soruları, ardından da cevaplarını zikretmiştir. İbn Fûrek ilk olarak hadislerin Kur'ân-ı Kerim'e ters anlamlar içermediğine dikkat çektikten sonra Allah Resûlü'nden (s.a.s.) ecel hususunda bu gibi âyetleri te'yîd eden haberlerin vârid olduğunu söyleyerek ilgili hadisleri açıklamıştır. İbn Fûrek, ömrün uzamasının, âyetin mânasına zıt olmadığını, bereket ve zenginlik anlamına geldiğini, âlimlerin görüşlerinden ve kıssalardan yararlanarak oldukça uzun bir te'vîl ile açıklamıştır.⁴³⁷

İbn Fûrek, eserine, hadisin sadece ilgili kısmını almıştır. Oysa gerek eserdeki mevcut hadisin devamında,⁴³⁸ gerekse mütâbi'lerinde,⁴³⁹ sıla-i rahmin mü'minin fakirliğini gidereceği, rızkının genişlemesine ve malının çoğalmasına vesîle olacağı açıklanmıştır. Dolayısıyla hadisin te'vîl edilmesinde sadece ilgili kısmın değil de, bütününe dikkate alınması daha isabetli gözükmektedir.

⁴³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 59, 88, 97.

⁴³⁵ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, I, 289; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989, I, 34.

⁴³⁶ el-A'raf 7/34.

⁴³⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 304.

⁴³⁸ Hadisin tam metni şöyledir: عن بهز بن حكيم عن ابيه عن جده عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ان صدقة السر تطفى غضب الرب وان صنائع المعروف تقي مصارع السؤ و ان صلة الرحم تزيد في العمر و تقس الفقر و أكثروا من قول لا حول ولا قوة الا بالله فانها كنز من كنوز الجنة و ان فيها شفاء من تسعة و تسعين داء أدناها اللهم

⁴³⁹ Bkz. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, I, 34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, 456.

6. İşkâle Sebep Olan Kelimeyi Allah'tan Başka Bir Varlığa İsnad Etme

Eserde, hadislerde işkâle sebep olan kelimeler Allah Teâlâ'dan başka varlıklara isnad edilerek işkâl giderilmeye çalışılmıştır. İbn Abbas (r.a.) (ö.68/687) “Onun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri içine alır”⁴⁴⁰ âyetinin tefsirinde “muhakkak Kürsî, iki ayağın konulduğu bir mevzidir” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.⁴⁴¹

İbn Fûrek öncelikle âyette geçen “kürsî” kelimesinin “ilim” anlamına geldiğini, dolayısıyla âyetin anlamının “Allah Teâlâ'nın arz ve semâvât hakkındaki ilmi çok geniştir” mânasına geldiğini ifade etmiştir. Hadisteki “kademeyn” kelimesinin “قَدَمَيَّ اللهُ” şeklinde olmadığından dolayı Allah Teâlâ'ya isnad edilemeyeceğini, dolayısıyla “تَدَمِين” kelimesinin Allah Teâlâ'ya değil de, onun mahlûkatından birine veya meleklere isnad edilmesinin mümkün olduğunu söylemiştir.⁴⁴²

İbn Abbas (r.a.)'ın açıklama getirdiği ilgili âyette kürsî kelimesi, Allah Teâlâ'ya isnad edilmiştir. Ayrıca İbn Abbas (r.a.)'ın açıklamasındaki “kadem” kelimesi de kürsî'nin mâhiyetini açıkladığı için Allah Teâlâ'ya isnad edilmiş olması gerekmektedir. Nitekim “kadem” kelimesinin Allah Teâlâ'ya isnad edildiği sahih hadislerin varlığı bilinmektedir.⁴⁴³ Dolayısıyla buradaki “kadem” kelimesinin başka bir mahlûka isnadı zorlama bir yorum olarak görülmektedir.

7. Mecâzî Yorumlama Metodu ile Açıklama

İbn Fûrek'in müşkil hadislerin te'vîlinde, şiirler dışında en çok başvurduğu metot, mecâzî yorumlama yöntemi olmuştur. O, hadislerdeki işkâle sebep olan kelimeleri çoğu zaman mecâzî anlamlarına atfederek te'vîl etmiştir.

Ebû Hüreyre (r.a.)'nin rivâyet ettiği “Allah Teâlâ kıyamet günü “Ey Âdemoğlu! Ben hastalandığımda beni ziyaret etmedin! deyince, kul da ‘Yâ Rabbi! Sen âlemlerin Rabbisin, seni nasıl ziyaret ederim?’ der. Allah Teâlâ: “Sen benim falan kulumun hasta

⁴⁴⁰ el-Bakara 2/255.

⁴⁴¹ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire 1994, XII, 39; Ali el-Müttekî, *Kenzü'l-'ummâl*, I, 390.

⁴⁴² İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 388.

⁴⁴³ Meselâ bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVIII, 267, XXI, 93; Tirmizî, “Tefsir”, 50.

olduğunu biliyordun, eğer onu ziyaret etmiş olsaydın beni onun yanında bulurdun” buyurur”⁴⁴⁴ hadisindeki Allah Teâlâ’ya isnad edilen “hastalanma” kelimesini İbn Fûrek, mecâzî anlamıyla te’vîl etmiştir. Ona göre Allah Teâlâ, velî kuluna verdiği değerden dolayı onu kendi zâtına izâfe etmiştir. “واسأل القرية” cümlesinde nasıl “karye” kelimesiyle kastedilen köy halkı ise, burada da Allah Teâlâ’nın zatıyla kastedilen, Allah Teâlâ’nın velî kuludur. Yani burada mecâz-ı mürsellerden “mahalliyyet” ilişkisi bulunmaktadır.⁴⁴⁵

8. Farklı Hadisleri Konu ile İlişkilendirerek Açıklama

İbn Fûrek, teşbîh inancını çağrıştıran müşkil hadisleri, farklı konulardaki hadislerle ilişkilendirerek te’vîl etmeye çalışmıştır. Sûret hadisi bağlamında, Âdem’in (a.s.) Mûsa (a.s.) ile tartışmasının anlatıldığı bir hadis nakletmiştir.⁴⁴⁶ Mezkûr hadisin Âdem (a.s.)’in sûretinin yaratılması ile ilgisinin ne olduğu düşündürücüdür. Hadis, kaynaklarda kader başlığı altında zikredilmektedir.⁴⁴⁷ İbn Hacer de “bazı âlimlerimiz bu hadisin Âdem’in (a.s.) sûretinin yaratılması ile ilgili olduğunu zannetmişlerdir” demektedir.⁴⁴⁸ Hadis, İbn Fûrek’in rivâyet ettiği lafızlarla hiçbir kaynakta geçmemektedir. İbn Fûrek aynı hadisi eserinin üçüncü bölümünde farklı lafızlarla tekrar nakletmiştir. Konu ile ilgili bütün rivâyetlerin son kısmında hadisin kader meselesiyle alakalı olduğuna delâlet eden lafızlar vardır. İbn Fûrek her iki rivâyette de bu lafızları zikretmemiştir. İbn Abdu’l-Berr (ö. 463/1071) de, hadisin kaderin ispatı konusunda çok açıklayıcı bir hadis olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁹ Dolayısıyla hadis, İbn Fûrek’in iddia ettiği gibi sûret hadisine doğrudan delalet etmemektedir.

9. Hadiste Geçen Allah’ın İsimlerini Başka bir Varlığa İsnad Etme

İbn Fûrek, hadislerdeki işkâli giderebilmek için, metinlerde geçen Allah Teâlâ’nın isimlerini, başka kişilere veya varlıklara isnad etmiştir. Meselâ, Ebû Hureyre’nin (r.a.) rivâyet ettiği “Cehennem dolmaz da nihâyet Cebbar (olan Allah) kademini onun üzerine

⁴⁴⁴ Müslim, “Bir”, 13; İbn Hibbân, *Sahih*, I, 503.

⁴⁴⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 152.

⁴⁴⁶ Bkz. *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 63.

⁴⁴⁷ Meselâ bkz. Buhârî, “Kader”, 11; Müslim, “Kader”, 2.

⁴⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, Dâru’l-Marife, Beyrut 1966, XI, 509.

⁴⁴⁹ İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvattâ mine’l-meânî ve’l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekirî, Vezâratü umûmi’l-ulûf, Fas 1966, XVIII, 17.

koyar ve cehennem de ‘tamam tamam’ der”⁴⁵⁰ hadisinde geçen “Cebbâr” ismiyle kâfirlerin, İblis ve tebaasının kastedildiğini ifade etmiş ve “Cebbâr” kelimesinin “Her inatçı zorba (cebbâr)’nın emrine uyup arkasından gittiler”⁴⁵¹ âyet-i kerimesinde olduğu gibi mahlûkât arasında müşterek kullanılan bir isim olduğunu da zikretmiştir.⁴⁵²

İbn Fûrek, yaptığı te’vîlle “kadem” kelimesinin Allah Teâlâ’ya isnadının mümkün olmadığını göstermek istemiştir. Ancak hadisin Buhârî⁴⁵³ ve Tirmizî⁴⁵⁴ deki metinlerinde “Cebbâr” kelimesi yerine “Rab” kelimesi kullanıldığından dolayı, bu te’vîlin isabetli olması pek mümkün görünmemektedir.

C. ESERDEKİ BAZI TE’VİLLERİN İBN KUTEYBE’NİN ESERİNDEKİ TE’VİLLER İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Hicrî II. (VIII.) asırdan itibaren özellikle teşbîh ve teccîm inancını çağrıştıran hadisler etrafında âlimler arasında münâkaşalar yaşanmış, her bir hadis hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Bu bölümde, tartışmalara konu olan hadislerden birkaçı ile ilgili olarak İbn Fûrek ve İbn Kuteybe’nin yaptığı te’vîller karşılaştırılacaktır. Bunlar; üret, yemîn (sağ) ve esâbi‘ (parmaklar) hadisleridir.

1. Sûret Hadisi

“Allah, Âdem’i kendi sûretinde yarattı”⁴⁵⁵ şeklinde rivâyet edilen sûret hadisi,⁴⁵⁶ âlimler arasında birtakım tartışmalara neden olmuş sahih ve meşhûr bir hadis olmasından dolayı,⁴⁵⁷ İbn Fûrek bu hadis üzerinde oldukça fazla te’vîllerde bulunmuştur.

İbn Fûrek, hadisin te’vîline, “sûretihi” kelimesindeki zamirin Allah Teâlâ’ya ait olduğunu varsayarak yapılacak te’vîllerin yanlış olduğunu ifade ederek başlamıştır. Ona göre bu hadis, sebab-i vürûdu ile açıklanması gereken bir hadistir, hatta hadisteki işkâl,

⁴⁵⁰ Hadisin metnine en yakın rivâyet: “لا تزال جهنم تقول هل من مزيد حتي يضع رب العزة فيها قدمه فتقول قط قط” Bkz. Buhârî, “Eymân”, 12, “Tefsîr” 286.

⁴⁵¹ Hûd, 11/59.

⁴⁵² İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, s. 360.

⁴⁵³ Buhârî, “Eymân”, 12.

⁴⁵⁴ Tirmizî, “Tefsîr”, 50.

⁴⁵⁵ Buhârî, “İsti’zân”, 1; Müslim, “Bir”, 32.

⁴⁵⁶ Sûret hadisiyle ilgili yapılmış iki makâle çalışması için bkz. Hüseyin Kahraman, “Sûret Hadis Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi” *HTD*, 2003, cilt: I, sayı: 1, s. 51-70; Şaban Çiftçi, “Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi” *PÜİFD* 2014, sayı: 1, s. 1-20.

⁴⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadis*, 318.

zaman içerisinde sebep-i vürudunun unutulmasından kaynaklanmaktadır. Hadisin sebebi vürûdu şöyledir: Allah Resûlü (s.a.s.) bir gün oğlunu veya kölesini yüzüne vurarak döven bir adama rastlamış, sonra da “biriniz kölesini döveceği zaman yüzüne vurmaktan sakınsın. Zîra Allah Teâlâ Âdem’i kendi sûretinde yarattı”⁴⁵⁸ buyurmuştur.

Allah Resûlü (s.a.s.), yüze vurmayı, Âdem’e (a.s.) ve onunla birlikte peygamberlere ve mü’minlere yapılmış kötü bir hareket olduğu için yasaklamıştır. İbn Fûrek, zamirin yüzüne vurulan kişiye ait olduğu varsayımından hareketle, Allah Resûlü’nün (s.a.s.) “sen bu hareketin ile Âdem ve oğullarına hakâret etmiş oldun” demek istediğini belirtmiştir.⁴⁵⁹

İbn Fûrek, “sûrethî” kelimesindeki zamirin Âdem’e (a.s.) âit olduğu kabul edildiğinde ise hadisin birden fazla anlam ifade edebileceğine işaret etmiştir. Bunlardan birisi; Âdem’in (a.s.) cennette de dünyadaki sûretinde olması, diğeri ise insanoğlunun, Dehriyye’nin dediği gibi, bir türden diğeri bir türe intikal ederek zaman içinde evrimleşmiş bir varlık olmadığı, aksine şu andaki sûretiyle ilk yaratıldıkları sûret arasında bir fark bulunmamasıdır. Bu hadisin ifade ettiği bir diğeri mâna ise, insanoğlunun sûretinin Tabîatçıların iddia ettiği gibi tabiat tarafından şekillenmeyip, bizzât Allah Teâlâ’nın yaratması ile şekillenmiş olmasıdır.⁴⁶⁰

İbn Fûrek, bu açıklamalardan sonra, zamirin Allah Teâlâ’ya ait olmasının mümkün olmadığını ifade etmesine rağmen, “eğer zamir Allah Teâlâ’ya ait olsaydı şu şekilde te’vîl edilirdi” şeklinde ifade kullanarak, ilgili rivâyete uzunca bir açıklama getirmiştir. İbn Fûrek bu tutumuyla, kendisine yöneltilen “gereksiz ve fazla te’vîllerde bulunma” eleştirilerini haklı çıkarmış görünmektedir.

İbn Fûrek, hadisi te’vîl ettikten sonra, İbn Kuteybe’nin, hadisin zâhirine itibar etmek sûretiyle büyük hata yaptığını ve böylelikle Allah Teâlâ’ya ayrı bir sûret nispet ettiğini ifade ederek onu eleştirmiştir.⁴⁶¹

İbn Kuteybe ise, hadisin te’vîline Allah Teâlâ’nın sûret ve benzerinin olmadığına dikkat çekerek başlamıştır. Ona göre bu hadis ile ilgili tartışmalar, İbn Fûrek’in ifade ettiği

⁴⁵⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2003, IX, 7.

⁴⁵⁹ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 49.

⁴⁶⁰ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 63.

⁴⁶¹ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 67.

gibi hadisin sebab-i vürudunun unutulmasından değil, sadece insanların bu kelimeye, meselâ “yed” kelimesi gibi alışkın olmamalarından kaynaklanmaktadır. Hattâ İbn Kuteybe, hadisin sebab-i vürûdu bağlamında değerlendirilmesinin fâidesiz bir te’vîl olduğunu ifade etmiştir. İbn Kuteybe devamla şöyle demiştir:

“İki el, parmaklar ve göz gibi kelimelerin Allah Teâlâ’ya nispet edilmesine âlimler müdahale etmezken, “sûret” kelimesinin nispeti uzun ve çetin münakaşalara sebep olmuştur. Bunun nedeni ise, bu kelimenin Kur’ân’da bulunmayışıdır, oysa bu kelimenin, iki el, parmaklar ve göz gibi kelimelerden bir farkı yoktur, sadece bu kelimelere olan alışkanlığımız bunların Kur’ân’da zikredilmesi sebebiyledir. Sûret kelimesinden çekinilmesi ise, bu kelimenin Kur’ân’da bulunmayışındandır.”

İbn Kuteybe, bu gibi hadislerde Allah Teâlâ’ya nispet edilen sıfatların hepsine inandığını, ancak keyfiyeti hakkında en küçük bir bilgisinin ve açıklamasının olmadığını ifade ettikten sonra, hadisin te’vîli ile ilgili bazı âlimlerin görüşlerine yer vermiş ve yapılan te’vîller içerisinde gördüğü en tutarlı ve güzel yorumun “Allah Teâlâ cennette Âdem’i (a.s.) yeryüzündeki sûretinde yarattı” şeklindeki açıklamanın olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶²

Sûret hadisi hakkında iki müellif tarafından yapılan te’vîller karşılaştırıldığında şunu söylemek mümkündür: İbn Fûrek, hadisi te’vîl ederken sebab-i vürudunun mutlaka dikkate alınmasını söylemiştir. Çünkü ona göre “sûretihi” kelimesindeki zamirin, kinâyeten dövülen kişiye âit olma ihtimali vardır. Dolayısıyla hadiste anlatılmak istenen, insanın yüzüne vurmanın, dolaylı olarak Âdem’e (a.s.) yapılan çirkin bir hareket olduğudur. İbn Kuteybe ise, hadisin sebab-i vürudunun, sonradan yapılan bir ilave olduğunu ve bu hadisin, sebab-i vürûdu ile birlikte te’vîl edilmesinin tutarsızlık olacağını ifade etmiştir. Her ne kadar hadisin sebab-i vürûduna sadece İbn Battâl’ın (ö. 449/1057) *Şerh*’inde⁴⁶³ rastlansa da, hadis, eserlerde yüze vurmanın yasaklanması başlığı altında zikredilmektedir.⁴⁶⁴ Bu da hadisten kast edilen mânanın yüze vurmanın çirkinliği olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İbn Fûrek’in bu tespiti doğru bir tespit olarak görülmemektedir.

⁴⁶² İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi ’l-hadis*, 317-322.

⁴⁶³ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi ’l-Buhârî*, IX, 7.

⁴⁶⁴ Bkz. el-Aynî, *Umdetü ’l-kârî Şerhu Sahîhi ’l-Buhârî*, Dâru ihyâi’t-türâs, Beyrut ts., XIII, 115; İbn Hacer, *Fethu ’l-bârî*, V, 182.

İbn Fûrek, İbn Kuteybe'yi bu hadisin te'vîlinde, hadisin zâhirine itibar etmek sûretiyle Allah Teâlâ için, başkasına benzemeyen bir sûret ispat ettiğini ve tenzîh ilkesine ters düştüğünü iddia etmiştir. Ancak İbn Kuteybe'nin te'vîlinde böyle bir yorum bulunmamaktadır. O, bu gibi hadisleri kabul ettiğini ancak keyfiyeti hakkında kesin bir yorum yapamayacağını, bununla birlikte hadisteki zamirin Âdem'e (a.s.) ircâ edilerek Allah Teâlâ'nın, Âdem'i (a.s.) cennetteki sûretinde yaratmış olduğu şeklindeki yorumu en doğru ve en güzel yorum olarak kabul ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla İbn Fûrek'in bu iddiası tutarlı görünmemektedir.

Zâhiri itibariyle tenzîh ilkesine ters düşecek manalar içermesi sebebiyle, hadisin te'vîli konusunda âlimler arasında ciddi tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Aslında hadiste, sebab-i vürûdu bağlamında değerlendirildiğinde, herhangi bir işkâl bulunmamaktadır.⁴⁶⁵ Buna rağmen İbn Fûrek, hadisle ilgili olarak, itikâdi açıdan ortaya atılan iddialara cevap vermek için oldukça fazla te'vîllere başvurmuştur. İbn Fûrek'in te'vîlinde dikkati çeken bir diğer önemli husus, yapmış olduğu te'vîl ile Âdem'in (a.s.) boyu hakkındaki rivâyetlerin sahih olmadığını anlaşıldığı şeklindeki ifadesidir. Ancak Âdem'in (a.s.) boyu ile ilgili rivâyetler, kendisinin sahih ve meşhûr olarak kabul ettiği sûret hadisinin devamı olan rivâyetlerdir. İkinci olarak, Âdem'in (a.s.) boyu ile ilgili gerek *Sahîhayn*'da gerek diğer kaynaklarda sahih rivâyetler mevcuttur.⁴⁶⁶ Muhaddisler tarafından bu rivâyetlerin reddedilmesi ile ilgili de herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Eserinde zayıf ve mevzû hadisleri bile terk etmeyip te'vîl etmeye çalışan İbn Fûrek'in, sahih bir hadisin sıhhati hakkında olumsuz ifadeler kullanması, onun yazılı kaynakları kullanmadığı iddiasını destekler mâhiyettedir. Muhtemelen İbn Fûrek, rivâyetlerin sahih olduğu bilgisine ulaşamamıştır. Zîrâ İbn Fûrek gibi bir ilmî şahsiyetin sahih olduğunu bilerek, bir hadisi reddetmesi düşünülemez.

2. Esâbi' Hadisi

Esâbi' hadisi⁴⁶⁷ âlimler tarafından çeşitli şekillerde te'vîl edilen, teşbîh inancını çağrıştırması nedeniyle de tartışmalara konu olan hadislerden birisidir. Bazı âlimler bu

⁴⁶⁵ Kâdı İyâz, *İkmâlî'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmail, Dâru'l-vefâ, Mısır 1998, VIII, 91.

⁴⁶⁶ Meselâ bkz. Buhârî, "İsti'zân", 1; Müslim, "Cennet", 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, 504

⁴⁶⁷ "Âdemoğlunun kalbi Allah Teâlâ'nın iki parmakları arasındadır. Onu dilediği gibi çevirir." Müslim, "Kader", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, 182.

hadisi te'vîl etmekten kaçınmışlar ve Allah Teâlâ'yı mahlûkâtta hiçbir şeye benzetmemek şartıyla hadisin zâhirini kabul etmişlerdir.⁴⁶⁸

Hadis hakkında İbn Fûrek ve İbn Kuteybe'nin te'vîllerine bakıldığında az da olsa farklılıklar görülmektedir. İbn Fûrek, "esâbi" kelimesini kudrete hamlederek, bu hadiste darb-ı mesel yoluyla Allah Teâlâ'nın kulları üzerindeki saltanatının anlatıldığını ifade etmiştir. Diğer taraftan "Esâbi" kelimesine "nimet" anlamı yükleyerek, hadisin Allah Teâlâ'nın kulları üzerindeki nimetlerinin izhârını ifade ettiğini söylemiştir. Ardından da bu te'vîlin en doğru te'vîl olduğunu iddia etmiştir.

İbn Kuteybe ise öncelikle hadisin sahih olduğuna vurgu yaparak "Esâbi" kelimesinin kudret şeklinde te'vîlini kabul ettiğini, nimet şeklindeki te'vîlini ise uygun bulmadığını belirtmiş ve bu iddiasına da şu hadisi gerekçe göstermiştir: Allah Resûlü (s.a.s.) dua ederken: "Ey kalpleri (hâlden hâle) çeviren Allahım! Kalbimi dînin üzere sabit kıl" demiş, bunun üzerine hanımlarından biri: "Ey Allah Resûlü sende mi nefsenden korkuyorsun?" sorusuna Allah Resûlü (s.a.s.) de cevaben: "Kalpler, Allah Teâlâ'nın iki parmağı arasındadır"⁴⁶⁹ buyurmuştur. İbn Kuteybe'e göre "esâbi" kelimesiyle "nimet" kastedilseydi o zaman Allah Resûlü'nün kendi kalbinden emin olması gerekirdi.⁴⁷⁰

Her iki te'vîl karşılaştırıldığında İbn Kuteybe'nin te'vîlinin aklî bir metodla yapıldığı, ayrıca hadisin sıhhatine vurgu yapmasının, muhaddislerin prensibine de uygun düştüğü görülmektedir.

3. Yemîn Hadisi

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) "Hacerülesved Allah'ın yeryüzündeki sağ elidir, onunla insanlardan dilediği ile musâfaha eder"⁴⁷¹ hadisini, İbn Fûrek ve İbn Kuteybe farklı şekillerde te'vîl etmişlerdir.

İbn Fûrek, hadisi "yed" kelimesi bağlamında ele alırken, İbn Kuteybe, hadisi mütâbîleri ile birlikte değerlendirerek te'vîl etmiştir. İbn Fûrek "yemin" ve "yed" kelimelerinin Arap dilinde nimet anlamına geldiğini, dolayısıyla hadiste, insanların

⁴⁶⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 302.

⁴⁶⁹ Aynı anlamdaki hadisler için bkz. Müslim, "Kader", 3; Tirmizî, "Deavât", 90.

⁴⁷⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 303.

⁴⁷¹ Ali el-Mütttekî, *Kenzü'l-'ummâl*, XII, 217; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 463.

Hacerülesved'i isti'lâm etmekle Allah Teâlâ'ya yakınlaşarak sevap elde ettiklerinin anlatıldığını ifade etmiştir.⁴⁷²

İbn Kuteybe'ye göre ise bu hadis, temsîlî bir anlam ifade etmektedir. Ona göre Hacerülesved musâfaha ve isti'lâm edilmekle, Allah Te'alâya verilen söz yenilenmiş ve kuvvetlendirilmiş olmaktadır.⁴⁷³ Dolayısıyla buradaki "Hacerülesved yeryüzünde Allah'ın sağ elidir" demek, onunla musâfaha eden Allah Teâlâ'ya vermiş olduğu ahdini yerine getirmiştir demektir.⁴⁷⁴

İki müellifin yaptıkları te'viller karşılaştırıldığında, İbn Kuteybe'nin te'vîli daha tutarlı görülmektedir. Zîra Hacerülesved ile ilgili rivâyetler incelendiğinde, hadisin İbn Kuteybe'nin bahsettiği gibi Allah'a imanın, ta'zîmin ve ruhlar âleminde verilen ahde vefanın gösterilmesi ile ilgili olduğu görülmektedir.⁴⁷⁵ Diğer taraftan söz konusu hadis, eserlerde temsîl ve teşbîh metoduna atıf yapılarak değerlendirilmiştir.⁴⁷⁶

D. ESERİN İLMÎ DEĞERİ

1. Hadis İlmi Açısından

İbn Fûrek'in hadisle olan ilgisi daha çok kelâm problemlerini çözmek gâyesine ma'tuftur.⁴⁷⁷ Eserini de haberî sıfatlarla ilgili hadislerdeki müşkilleri çözmek için telif etmiştir. Binaen aleyh eserine aldığı hadisleri de Ehl-i sünnet kelâmının ilkelerine uygun bir şekilde te'vîl etmiştir. Amacı hadisleri sıhhat yönünden tespitini yapmak olmadığından, kendi döneminin ilim çevrelerinde veya halk arasında tartışma konusu yapılan ilâhî sıfatlarla ilgili hadisleri Eş'arî ekolüne göre te'vîl etmiş, hadislerin gerek isnad gerekse metinleriyle ilgili pek fazla teknik bilgi vermemiştir.⁴⁷⁸ Verdiklerinde ise birtakım hatalar olduğu görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi İbn Fûrek'in, sahih

⁴⁷² İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, s. 117.

⁴⁷³ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 313.

⁴⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 463.

⁴⁷⁵ Tirmizî, "Hac", 113; Beyhakî, *es-Sünenü's-sağîr*, thk. Abdülmütî' Emin Kal'acî, Câmîatü'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye, Pakistan 1989, II, 172; İbn Hibbân, *Sahih*, IX, 25; İbn Battâl, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, IV, 278-279.

⁴⁷⁶ el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, thk. Abdülhamid b. Ahmed, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 2000, I, 402; el-Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvud*, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1994, V, 229; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 463.

⁴⁷⁷ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 80.

⁴⁷⁸ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 317, 318.

hadisleri toplamak gibi bir amacı bulunmadığı için, eserinde zayıf ve mevzû hadisleri bulmak mümkündür.

Muhtevâ açısından bakıldığında, eserde hadis ilminin teknik konularından bahsedilmemektedir. Eserde daha ziyâde müşkil hadisler kapsamında, Eş‘arî ekolü kelâm ilkelerinin müdâfaası yapılmıştır. Bütün bu zikredilen etkenler, eserin hadis ilmi açısından olumsuz şekilde değerlendirilmesine neden olmuştur.

2. Kelâm İlmi Açısından

İbn Fûrek’in *Müşkilü’l-Hadis* adlı eseri, el-Eş‘arî’nin (ö. 324/935-36) öğrencilerinden Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî’nin *Te’vîlü’l-ehâdişi’l-müşkilât* adlı eserinden sonra haberî sıfatların te’vil edilmesinde Eş‘ariyye ve Mâtüridiyye ekolüne öncülük etmiştir.⁴⁷⁹ Ebu’l-Muîn en-Nesefî, eserin müteşâbih haberlerin te’vîlleri konusunda kaynak bir eser olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁰ *Müşkilü’l-hadis* adlı bu eser, Allah Resûlü (s.a.s.) ve bazı sahâbî ve tâbiüne nispet edilen, muhaddisler tarafından da sahih görülmüş ve zâhirleri itibariyle teşbîh ve tecsîm inancını çağrıştıran bazı hadisler hakkında vâki ciddî şüpheleri gidermiş olması bakımından önemlidir. Ayrıca eser, İbn Fûrek’in müşkil hadislerin te’vîlinde kullandığı lugavî, aklî ve mantıkî usullerin, kendinden sonra bu alanda eser telif etmiş veya edecek olan âlimlere yol göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Özellikle haberî sıfatlardan Allah Teâlâ’yı tenzîh noktasında o zamana kadar meydana gelen boşluğu da büyük ölçüde doldurmuştur.⁴⁸¹ *Müşkilü’l-hadis*, döneminde yaygınlaşmaya başlayan Müşebbihe ve Mücessime gibi fırkaları ilzâm hususunda Ehl-i sünnet için bir dayanak olmuştur. Özet olarak eser, teşbîh ve tecsîm inancını çağrıştıran haberî sıfatlarla ilgili hadislerin te’vîlinde öncü olmuş ve bu alanda itibar kazanmıştır.

⁴⁷⁹ Ayhan Tekineş, “Müşkilü’l-hadis ve beyânüh”, *DİA*, XXXII, 233.

⁴⁸⁰ Ebu’l-Muîn Muhammed en-Nesefî, *Tebisretü’l-edille*, thk. Hüseyin Atay, DİB Yayınları, Ankara 1993, s. 176.

⁴⁸¹ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 317; İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, thk. Abdülmütî‘ Emin Kal‘acî, (muhakkikin takdimi), s. 8.

E. ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

İbn Fûrek'ten sonra gelen bazı âlimler, *Müşkilü'l-hadis*'i ihtisar etmiş veya kendilerince hatalı gördükleri te'vîlleri de düzelterek birtakım eserler telif etmişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Kâdı İyâz, *Minhâcu'l-avârif ilâ rûhi'l-ma'arif fi şerhi Müşkili'l-hadis*⁴⁸²
2. Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Mûsa el-Kasrî (ö. 601/1204), *Tenbîhu'l-efhâm fi şerhi Müşkili hadisih aleyhu's-salâtu ve's-selâm*⁴⁸³
3. İbn Bezbeze (ö. 662/1264), *Îzâhu's-sebil ilâ menâhi't-te'vîl ve telhîsu Müşkili İbn Fûrek*⁴⁸⁴
4. Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Mâlikî İbn Munîr (ö. 683/1284), *Tefsîru müşkilâti'l-Ehâdis bi şekli zâhirihi*⁴⁸⁵
5. Şihâbüddîn Ebu'l-Abbâs el-Kastallânî (ö. 923/1517), *Şerhu Müşkili'l-hadis*⁴⁸⁶
6. Kâdı Ebû Ya'lâ (ö. 458/1065), *İbtâlu't-te'vîlât li-ahbâri's-sifât*⁴⁸⁷

F. ESERE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

İbn Fûrek, haberî sıfatlarla ilgili hadisleri aşırı ve bazen de zorlama te'vîllerle yorumladığı için bazı âlimler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiriler zaman zaman tekfir etmeye kadar varmıştır. Nitekim İbn Hazm, muhtemelen İbn Fûrek'in "sûret hadsi" ile ilgili yaptığı te'vîlleri yanlış anlamasından dolayı İbn Fûrek'i tekfir etmiştir.⁴⁸⁸ İbn Teymiye, İbn Fûrek'i te'vîl edilmeye gerek olmayan mevzû hadisleri te'vîl ettiği, sahih ve mevzû hadislerin metinlerini birbirine ilave ederek karıştırdığı için eleştirmiştir. Ayrıca İbn Teymiye, Kâdı Ebû Ya'lâ'nın *İbtâlu't-te'vîlât* adlı eserini İbn Fûrek'in yaptığı aşırı te'villere reddiye olarak yazdığını ifade etmektedir.⁴⁸⁹ Ebû Ya'lâ'nın mezkûr eserinde "siz İbn Fûrek'in *Te'vîlü'l-ahbâr* adlı eserindeki yaptığı te'vîlleri sordunuz. Ben

⁴⁸² Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis, Nr. 255.

⁴⁸³ Süleymaniye Mahmut Paşa ktp. nr. 107/1, vr. 1-51; Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis bl., nr. 325. Yazma nüshada *Şerhu Müşkili'l-hadis* ünvanıyla kaydedilmiştir.

⁴⁸⁴ Eser *Müşkilü'l-hadis*'in özetidir. Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis bl., nr. 271.

⁴⁸⁵ Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis Teymür bl. nr. 4211, 40 varak.

⁴⁸⁶ Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis bl., nr. 2152, 138 varak.

⁴⁸⁷ Dâru'l-îlâfu'd-devleviyye, Kuveyt ts.

⁴⁸⁸ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 105.

⁴⁸⁹ İbn Teymiye, *Der'ü teârûzi'l-akli ve'n-nakl*, V, 236, 237.

de bu konuya eğildim ve sizlere bu te'vîllerin doğrusunu açıklamaya karar verdim” şeklindeki ifadesi İbn Teymiye'nin bu iddiasını desteklemektedir.⁴⁹⁰ Ebû Ya'lâ da diğerleri gibi İbn Fûrek'i, te'vîllerinin uzun ve gereksiz olmasıyla eleştirmiştir. Ayrıca Ebû Ya'lâ İbn Fûrek'in eserinde zikrettiği hadislerin kaynaklarda bulunmadığını ve bunun yanında bazı te'vîllerinin de hatalı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹¹ Ebû'l-Mu'în en-Nesefî de kendi eserinde yaptığı te'vîllerin, *Müşkilü'l-hadis*'teki te'vîller gibi aşırı ve zorlama olmadığını belirterek, bu konuda İbn Fûrek'i eleştirmiştir.⁴⁹²

Muhammed Zâhid el-Kevserî, İbn Fûrek'i eserinde te'vîlleri uzattığı ve yersiz tartışmaların içine girdiği için eleştirerek, eserde zayıf ve mevzû hadislerin varlığına dikkat çekmiş ve İbn Fûrek'in eserini sahih hadisler etrafında ihtisâr etmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.⁴⁹³

III. DEĞERLENDİRME

İbn Fûrek'in, kelâmcılığında ve dilticiliğinden çok şeyler kattığı, İbn Kuteybe'nin birikimlerinden de yararlandığı, haberî sıfatlar konusunda nakledilen hadislerle ilgili zengin bir muhtevaya sahip olarak telif ettiği *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh* isimli eseri, müşkil hadislerin te'vîlinde kullandığı metod ve sonraki dönemlere bıraktığı etki açısından alanında önemli bir eser olmuştur.

Müşkil hadislerin te'vîlinde âlimlerin önceliğinin farklı olduğu görülmektedir. İbn Kuteybe, Mu'tezile mezhebinin fikirlerini tenkid etmeyi öncelerken İbn Fûrek, Müşebbihe'nin iddialarını tenzih ilkesi kapsamında cevaplamaya önem vermiştir.

İbn Fûrek, diğer ilimlere vukûfiyetinin yanında iyi bir dil ve kelâm âlimidir. Her müellifin mütehasıs olduğu alanın özelliklerini eserlerine yansıttığı gibi İbn Fûrek'in de eserine kelâmcılığını ve dilticiliğini yansıttığı görülmektedir. Onun için eserde Arap dili incelikleri ve Eş'arî kelâmının ilkeleri fazlaca kullanılmıştır.

İbn Fûrek'in eserinde İbn Kuteybe'nin izlerini görmek mümkündür. Bununla birlikte o bazı hadislerin te'vîlinde İbn Kuteybe'nin yorumunu olduğu gibi kabul ederken,

⁴⁹⁰ Ebû Ya'lâ, *İbtâlû't-te'vilât li ahhâri's-sıfât*, thk. Muhammed b. Hamid, Dâru îlâfu'd-devleviyye, Kuveyt ts., s. 42.

⁴⁹¹ Ebû Ya'lâ, *İbtâlû't-te'vilât*, s. 41-42.

⁴⁹² Ebu'l-Mu'în Muhammed en-Nesefî, *Tebisretü'l-edille*, s. 176.

⁴⁹³ el-Kevserî, *Mukaddimâtu'l-Kevserî*, Dâru's-sürâya, Beyrut 1997, s. 97.

bazı sıfat hadislerindeki yorumlarını ise beğenmediği için ismini de zikrederek İbn Kuteybe'yi tenkid etmekten geri durmamıştır.

Özellikle de hadis ilmi açısından belirtmemiz gereken bir husus da müşkilü'l-hadis ilminin teşekkülünde büyük rol oynamış üç büyük âlimden sadece Tahâvî, hadislerin rivâyet açısından değerlendirilmesine önem vererek, sadece sahih olan hadislerin te'viliyle meşgul olup, zayıf ve mevzû hadisleri te'vîl etmeye gerek duymaz iken İbn Kuteybe ve İbn Fûrek rivâyetlerin zayıflığına veya mevzû olmalarına itibar etmeden te'vîl yolunu tercih etmişlerdir.

İbn Fûrek'in, iyi bir dil âlimi olmasının verdiği etkiyle, "Allah Resûlü'nün (s.a.a.) faydasız konuşmayacağı" ilkesinden hareketle, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışmalara konu olan hadislerin her birini te'vîl etme çabası içinde olduğu görülmektedir. Ancak onun bu tutumu, bazı hadislerde zorlama ve aşırı te'vîller yapmasına ve âlimler tarafından tenkid edilmesine neden olmuştur.

SONUÇ

Hilâfet meselesi ve sahâbe devrinin sonlarına doğru ortaya çıkan savaşlar, müslümanların birtakım gruplara ayrılmasını beraberinde getirmiştir. Ardından, Emevî ve Abbâsîler dönemindeki fetihler sebebiyle devletin sınırlarının genişlemesi ve ilmî alanda diğer milletlerden yapılan tercümelemler, İslâm toplumunda büyük gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Müslümanlar bu gelişmelerin nihâyetinde, hadislerin anlaşılması noktasında çeşitli gruplara ayrılmış, hadis, fıkıh ve kelâm âlimleri arasında tartışmalar başlamıştır. Ehl-i hadis ve ehl-i rey arasındaki tartışmaların sonucunda Şâfiî *İhtilâfu'l-hadis*'i, ehl-i hadis ile ehl-i rey ve kelâmcılar arasındaki mücadelenin sonucunda ise İbn Kuteybe *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*'ini yazmıştır. Ondan yaklaşık bir asır sonra da İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh* adlı eserini telif etmiştir.

Hicrî III. (IX.) asırdaki tedvin ve tasnif faaliyetinden sonra, hadis ilimlerini bekleyen en önemli problemlerden biri, hadislerin anlaşılması meselesi olmuştur. İbn Fûrek'in hadis ilmiyle ilgili olarak hadis rivâyeti konusunda telif edilmiş bir çalışması olmamasına rağmen, hadislerin anlaşılması problemi, onun ilgi alanı olmuştur. İbn Fûrek yaşadığı H. IV. (X.) asırda Ehl-i sünnet kelâmcılığının önde gelen ilmî şahsiyetleri arasına girerek, hayatını, haberî sıfatlarla ilgili hadislerden, bâtil inançlar çıkaran bid'at fırkalarıyla mücadele ederek geçirmiş ve bu uğurda vefat etmiştir.

İbn Fûrek, müşkil hadislerin te'vîli konusunda, kelâm ilminde takip ettiği selefi çizginin aksine, ilgili tüm hadislerin mutlaka te'vîl edilmesi görüşünü savunmuştur. Çalışmamızın sonucunda onun, müşkil hadisleri te'vîl ederken, âyet ve hadislerden yararlanma, soru-cevap, şiir kullanımı ve Arap dili kuralları ve inceliklerinden yararlanma ve mecâzî yorumlama metodunu kullandığı tespit edilmiştir. Ayrıca İbn Fûrek, metindeki işkâle sebebiyet veren bir kelimeyi Allah'tan başka varlıklara isnad etmek sûretiyle de hadisteki işkâli gidermeye çalışmıştır.

Eserde, İbn Fûrek tarafından konu tertibi yapılmadığı görülmektedir. Aynı konudaki hadisler eserin tamamında dağınık bir tarzda zikredilmiştir. Meselâ, Allah Teâlâ'ya kadem isnad edilen hadislerden üç tanesinin te'vîlleri peş peşe yapıldıktan sonra Allah'a gülme isnad edilen ve daha farklı konulardaki hadislere geçilmiş, ardından tekrar kadem ile ilgili diğer hadislerin te'vîllerine devam edilmiştir. Bu da eserde konu

bütünlüğünün bozulmasına ve fazlaca tekrara düşülmesine neden olmuştur. Özellikle eserin ikinci bölümünde tekrarların fazlalığı dikkat çekmiştir.

Eserde hadis ilmi ile ilgili teknik konulara hemen hemen hiç değinilmediği görülmüştür. Ayrıca âlimlerin zayıf ve mevzû hadislerin te'vîliyle meşgul olunmaması şeklindeki ortak görüşüne aykırı hareket ederek, tartışmalara konu olan hadisleri isnad ve metin tenkidi yapmadan, sahih olup olmadıklarına bakmadan yoruma tâbi tutmuştur. Bu tutumuyla İbn Fûrek, âlimler tarafından ciddî eleştirilere maruz kalmıştır.

Rivâyetlerdeki problemlerin giderilebilmesi için öncelikle rivâyetin, isnad ve metin yönünden analiz edilmesi, bunun sonucunda elde edilen veriler ışığında diğer yöntemlere geçilmesi gerekirken İbn Fûrek, problemleri rivâyetleri, özellikle Arap dili ve inceliklerini kullanarak açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca İbn Fûrek'in eserinde naklettiği hadis metinlerinin sahih kaynaklardaki metinler ile örtüşmemesi bizde, kendisinin hadis kaynaklarını kullanmadığı, tartışmalara konu olarak, duyduğu her hadisi değerlendirmeye tâbi tuttuğu veya hadisleri mâna ile rivâyet ettiği şeklinde bir düşüncüyü hâsıl etmiştir. Talebesi olan Beyhakî, aynı rivâyetleri isnad ve metin açısından tahlil etmiş, usul bakımından daha ilmî bir çalışma ortaya koyarak, *el-Esmâ' ve's-sıfât* adlı eseri telif etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'e, sahih sünnet'e ve akla ters üştüğü gerekçesiyle tartışmalara konu olan hadisleri İbn Fûrek, aşırı savunmacı bir tavır sergileyerek özellikle dil alanında sahip olduğu ilmî gücünü de kullanarak bu hadislerde çelişki olmadığını açıklamaya çalışmıştır. Bazı müşkil hadislere yöneltilen sorulara tatminkâr cevaplar veremediği, zaman zaman da zayıf ve mevzû rivâyetleri savunduğu için, ciddî eleştirilere maruz kalmıştır. Hatta bazı sahih rivâyetleri te'vîl ederken şâhit olarak zayıf ve mevzû hadisleri kullandığı da olmuştur. Hadisleri bu şekil müdâfaa etmek yerine, rivâyetlerin o dönemin siyâsî, târihî ve sosyal şartlarını da dikkate alarak hem isnad hem de metin yönünden analizini yaptıktan sonra, rivâyetler sahih olmasına rağmen anlaşılması noktasında problemler varsa te'vîl yoluna gidilmesinin daha sağlıklı bir yol olduğu kanaatindeyiz. Özetle *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, özellikleri ve sahip olduğu muhtevasıyla, kelâmî açıdan müşkil olan hadislerin daha çok dil açıklamaları üzerinden Ehl-i sünnet'in kelâmî ilkelerine uygun olarak açıklandığı bir eser hüviyetindedir.

Son olarak Şunu da ifade etmeliyiz ki, sahih olarak kabul edilen rivâyetlerin günümüz müslümanları tarafından doğru anlaşılması için, dil kuralları kullanılarak yapılan te'v llerin yanında başka metotların da kullanılması gerekmektedir. İbn F rek'in eserinde tartiŐmaya açtığı konuların her biri akademik olarak araŐtırılmaya değer konulardır. Müctehid bir kimliğe sahip olmasından dolayı, İbn F rek'in görüşlerinin ve kendinden sonraki dönemlere ne Şekilde etkide bulunduğunun tespit edilmesi, bu alanda çalışma yapacaklara önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abdullah Mensûr, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 2004/1424.

Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997/1417.

Abdülazîz b. Mukrin el-Kusayyır, *el-Ehâdisü'l-müşkileti'l-vârideti fî tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 2008/1428.

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî, *el-Fark beynel-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye*, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Matbaa-i medenî, Kahire ts.

----- *Usûlü'd-Dîn*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928/1348.

Abdülmeçîd Mahmud Abdülmeçîd, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve eseruhu fî'l-hadis*, Dâru'l-ulûm, Kâhire 1964/1384.

Abdülmeçîd es-Süsve, *Menhecü't-tevfîk ve't-tercîh beyne muhtelifi'l-hadis*, Dâru'n-nefâis, Kâhire 1992/1412.

Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*; thk. Habibürrahman el-'A'zamî, Mektebül'İslâmî, Beyrut 1982/1402.

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf el-Hindâvî, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 2000/1420.

Ahatlı Erdiñç, "Mu'tezile ve Hadis Üzerine", *UIAD*, 2006, sayı: 5.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001/1421.

Ahmed Naim Bâbanzâde, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yayınları, Ankara 1984.

Ali el-Müttekî, Alâuddîn Ali el-Müttekî b. Cessâm, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*, thk. Bekir Hayyânî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1986/1406.

Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Dâru'l-meârif, İskenderiye, 1966/1386.

Apaydın H. Yunus, "Hz. Peygamberin Fonksiyonu ve Sünnet'in Değeri", *EÜSBED* 1999, sayı: 7, s. 153-160.

----- "Kıyas", *DİA*, XXV, 529.

Arslan Adnan, *İbn Fûrek'in Tefsirdeki Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜİF, Bursa 2013.

Aslan Abdülgaffâr, "Hicri IX, X Asırda Yüzyılda Kelam-Tasavvuf İlişkisi"- İbn Fûrek Örneği- *DAD*, Ankara 2002, cilt: V, sayı: 14, S. 61-77. kârî

el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-türâs, Beyrut ts.

el-Azîmâbâdî, Muhammed Eşref b. Emîr, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvud*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1994/1414.

Bâkılânî, Ebû Bekr b. Tayyib, *el-İnsâf fî-mâ yecibü i'tikâdühü ve lâ yecüzü'l-cehlü bihi*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü'l-ezheriyye, Kâhire 2000/1421.

el-Berzencî, Abdüllatîf Abdülazîz, *et-Teâruz ve't-tercîh beyne'l-edilleti's-şer'iyye*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1993/1413.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa, *es-Sünenü's-sağîr*, thk. Abdülmufî' Emin Kal'acî, Câmîatü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Pakistan 1989/1409.

-----*el-Esmâ' ve's-sifât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Mektebetü's-sevâdiyye, Cidde 1994/1414.

Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr, Dâru'l-meârif, Kahire 1959/1379.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim b. el-Muğîre, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989/1409.

----- *el-Câmiu's-Sahihu'l-müsnedü min hadisi Resûlilleh ve sünenihi ve eyyâmihi*, thk. Abdülkâdir Şeybetül-hamd, Câmîatü'l-İslâmiyye, Riyad 2008/1428.

Can Ali, "İbn Fûrek'in Tefsir Metodu", *AÜİFD*, Erzurum 2013 sayı: 40, S. 192.

Coşkun Selçuk, *Hadise Bütüncül Bakış*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.

el-Cüveynî, Abdullah b. Yusuf, *Risâle fî ispâti'l-istivâ' ve'l-fevkıyye ve mes'eleli'l-harfi ve's-savti fi'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Muâz b. Ulvân, Dâru tavîk, Riyad 1998/1418.

Çakan İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012.

----- *Ana Hatlarıyla Hadis*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.

Çiftçi Şaban, "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi" *PÜİFD* 2014, sayı: 1, S. 1-20.

ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer el-Bağdâdî, *Ru'yetüllah*, thk. İbrahim Muhammed Ali, Mektebetü'l-menar, Kahire 1990/1410.

Debûsî, Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin Meys, Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, Beyrut 2001/1421.

Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-kible, Medine 2004/1424.

Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit, *el-Âlim ve'l-müteallim*, çev. Mustafa Öz, İFAV Yayınları, İstanbul 2012.

Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fi ulûm ve mustalihi'l-hadis*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1983/1403.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî, *İbtâlû't-te'vilât li-ahbâri's-sifât*, thk. Muhammed b. Hamid, Dâru îlâfû'd-devlevıyye, Kuveyt ts.

----- *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-me'mûn, Dımaşk, 1984/1404.

Ebû Yusuf el-Ensârî, *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, Beyrut ts.

Ebû Zehrâ, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, Fecr yayınevi, Ankara 1979.

Ebû Zehv, Muhammed b. Muhammed, *el-Hadis ve 'l-muhaddisûn*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1958/1378.

Ebu'l-Mu'în en-Nesefî, Muhammed *Tebşiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay, DİB Yayınları, Ankara 1993/1413.

Efendioğlu Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982.

Emin Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1969/1389.

----- *Zuhru'l-İslâm*, Mektebetü'n-nehdâti'l-Mısıryye, Kahire 1964/1384.

----- *Duha'l-İslâm*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1933/1413.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfü'l-musallîn*, nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980/1400.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Ali Hasan el-Hilâlî, Dâru'l-Mısıryye, Kahire ts.

el-Fûrekî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed, *en-Nizâmî fî usûlid-dîn*, Süleymaniye ktp., Ayasofya bl., nr. 2378.

Fığlalı Ethem Ruhi, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİFY, Ankara 1983.

Fîrûzâbâdî, Mecdü'ddin Muhammed b. Yakub, thk. Hey'etü'l-Mısıryyeti'l-âmme, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Matbaa-ı Bulak, Kâhire 1979/1399.

Gerard Leceomte, "İslâmda İhtilâfın Tekâmülüne Bir Örnek: Şâfiî'nin İhtilâfu'l-Hadis'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifu'l-Hadis'ine", çev. İbrahim Kâfi Dönmez, İslâm Medeniyeti Mecmuası, 1981, cilt: VII, sayı: 1, s. 6.

Gölcük Şerafeddin, "Bâkılânî", *DİA*, IV, 533.

Hâkim, en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ala's-ahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1990/1410.

Hansu Hüseyin, "Tevîlü Muhtelifi'l-Hadis", *DÎA*, XLI, 34.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit, *Kitabü'l-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdi el-Medenî, Medine ts.

el-İclî, Ebû'l- Hasan, *Târîhu's-sikât*, Dâru'l-bâz, Halep 1984/1404.

Itr Nureddîn, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, Dâru'l-fîkr, Dımaşk 1997/1417.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvattâ mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekirî, Vezâratü umûmi'l-ulûf, Fas 1966/1386.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Tebyînü kezibil-müfterî fî mâ nûsibe ile'l-Eş'arî*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1983/1403.

İbn Battâl, Ebû Hüseyin Ali b. Halef b. Abdülmelik, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2003/1423.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekir, *Kitabü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsıruddin el-Albânî, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1980/1400.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *el-Kitabü'l-Musannef fî'l-ahâdîsi ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1988/1408.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyin Muhammed, *Tabakātu'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman, Câmîatü ümmü'l-kurâ, Mekke 1999/1419.

İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan, *el-İbâne an turuki'l-Kâsîdîn ve'l-keşf an menâhici's-sâlikin ve't-teveffür ilâ ibâdeti Rabbil Âlemin*, thk. Abdülgaffâr Aslan-Ahmed Yıldırım, Isparta 2003.

----- *Müşkilü'l-hadis ve beyânüh*, thk. Musa Muhammed Ali, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1985/1405.

----- *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânüh*, , thk. Abülmutî' Emin Kal'acî, Dâru'l-va'y, Halep 1982/1402.

----- *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânüh*, thk. Daniel Gimaret, Dımaşk 2003/1423.

----- *Şerhu'l-Âlim ve'l-Müteallim*, thk. Ahmed es-Sâyih-Tevfik Ali Vehbe, Mektebetü's-sikâfeti'd-diniyye, Kahire 2009/1429.

----- *Tefsîru'l-Kur'ân*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi bl. Nr. 50.

İbn Hacer Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1966/1386.

----- *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'r-reşid, Dımaşk 1986/1406.

----- *Tevâli't-te'sîs li-mâlî Muhammed ibn İdris*, thk. Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1986/1406.

----- *Nüzhetü'n-Nazar fî tevzîhi nuhbeti'l-fiker*, thk. Nureddin Itr, Matbaa-i tibâh, Dımaşk 2000/1420.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, *Vefeyâtü'l-âyan ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru sadr, Beyrut 1978/1398.

İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-âfakî'l-cedîde, Beyrut ts.

----- *el-Fasl fî'l-mîlel ve'l-ehvâi ve'n-Nihâl*, Mektebetü'l-hancî, Kahire ts.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sahih*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1994/1414.

İbn Huzeyme, Ebu Bekir Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd ve isbâtü sıfâti'r-rabbi azze ve celle*, thk. Abdülazîz b. İbrahim, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1994/1414.

İbn Kayserânî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Zehîratü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman Firîvâî, Dâru's-selef, Riyad 1996/1416.

İbnü'l-Kayyim, el-Cevziyye, *Zedü'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1994/1414.

----- *İ'lâmu'l-muvakkûn an-rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdusselâm İbrahim, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1991/1411.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ven-Nihâye*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1986

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar, Mektebül-İslâmî, Beyrut 1994/1414.

İbn Kutluboğa, Ebû'l-Fidâ Zeynüddin Kâsım, *Tâcu't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan, Dârul-kalem, Dimaşk 1992/1412.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Dâru'r-risâle, Beyrut 2009/1429.

İbn Manzûr, Ebû'l-Kâsım b. Habka, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali Kebîr-Seyyit Ramazan Ahmed, Dâru'l-meârif, Kâhire 1984/1404.

İbn Receb, el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahim Saîd, Mektebetü'l-menâr, Ürdün 1987/1407.

İbn Teymiye, Ahmed b. Teymiye, *Der'ü teâruzi'l-akli ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Medîne 1991/1411.

-----*Mecmûu'l- fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecma'u'l-Melik Fahd, Medine 1995/1415.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, thk. Muhammed Süleymanî, *Kânûnu't-te'vîl*, Dâru'l-kıble, Cidde, 1986/1406. Şevkânî

İbnü'l-Cevzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir ez-Zer'î, *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1966/1386.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan eş-Şeybânî, *el-Kâmil fit-târih*, thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1987/1407.

İbnü'l-Imâd, Ebû'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men-zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvût-Abdülkâdir el-Arnâvût, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1986/1406.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ya'kûb, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1997/1417.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takiyyüddin eş-Şehrîzûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fi ulûmi'l-hadis*, thk. Muhammed b. Uveyza, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1971/1391.

İnâyetullah İblâğ, *İmam-ı Âzâm Ebû Hanîfe el-mütekellim*, Vezâretü'l-evkâf, Kahire 1994/1414.

el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer, *et-Tebîr fid-dîn*, thk. Kemal Yusuf, Âlemü'l-kütüb, Lübnan 1983/1404.

İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed Emin b. Mir Selim, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, Behiyye Matbaası, İstanbul 1951/1371.

İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hılâf*, Hukuk Matbaası, Der Seâdet, İstanbul 1914/1334.

Kâdı İyâz, Ebu'l-Fadl el-Yahsûbî, *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmail, Dâru'l-vefâ, Mısır 1998/1418.

Kahraman Abdullah, "Fıkhî Hadislerin Doğru Anlaşıp Yorumlanması Hususunda Bazı Esaslar", *CÜİFD* 2001, sayı: 2, s. 153-173.

Kahraman Hüseyin, "Sûret Hadis Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi" *HTD*, 2003, cilt: I, sayı: 1, s. 51-70.

Kanarya Bayram, "İmâm Şâfiî'nin İhtilâfu'l-Hadis İsimli Eserinde Müteâruz Hadisleri Çözme Metodolojisi", *ŞİAD* 2012, cilt: IV, sayı: 8, s. 101-128.

Karadaş, Cağfer, "Kerrâmiyye ve İtikadı", *KAD*, 2007, cilt: V, sayı: 2, s. 41-62.

el-Kâsımî, Muhammed Cemaleddin b. Muhammed, *Kavâidü't-tahdîs min-fünûni mustalahi'l-hadîs*, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat 1941/1361.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifîn*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

el-Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrafe*, thk. Muhammed Muntasır, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2000/1420.

el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Mukaddimâtu'l-Kevserî*, Dâru süreyya, Beyrut 1997/1417.

el-Kıfî, Ebû'l-Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhur-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, thk. M. Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru fikri'l-Arabî, Kâhire 1982/1402.

Kızıl Fatma, *Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.

Koçyiğit Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, Ankara 1989.

el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-meârif, Kâhire, ts.

Kutlu Sönmez, "Kerramiyye", *DİA*, XXV, 294-296.

Mehmet Zihni Efendi, *Kitâbü't-Terâcim*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul ts.

Merçil Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-500.

Mirâs Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, DİB Yayınları, Ankara 1984.

Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Mektebetü vehbe, Kâhire 1988/1408.

----- *el-Muhtasaru'l-vecîz fî ilûmi'l-hadis*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1987/1407.

Muhammed b. Ahmed el-Havârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Dımaşk ts.

Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî, Ebû Süleyman Ahmed, *Garîbu'l-hadis*, thk. Abdülkerîm İbrahim el-Arbâvî, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1982/1402.

Muhammed Mahfûz, *Terâcümü'l-müellifine't-tunûsiyye*, Dâru'l-garbi'l-İslâmiyye, Beyrut 1994/1414.

el-Münâvî, Zeynüddin Muhammed, *et-Tevkîf alâ mühimmâti't-te'ârîf*, Âlemü'l-kütüb, Kahire 1990/1410.

Müslim, Ebu Hüseyin Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1991/1412.

en-Nevevî, Muhyiddin b. Şeref, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman el-Haşî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985/1405.

Nu'man el-Âlûsî, *Cilâü'l-ayneyn fi muhâkemeti'l-Ahmedîn*, thk. Ali es-Seyyid, Matbaatü'l-medenî, Kahire 1981/1401.

Öge Ali, *İbn Fûrek, Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Kömen yayınları, Konya 2011.

Özen Şükrü, "Teâruz", *DİA*, XL, 208.

Özervarlı M.Sait, "Selefiyye", *DİA*, XXXVI, 399-402.

Polat Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.

Sa'lebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim en-Nisâburî, *el-Kesf ve'l-beyân an-tefsîri'l-Kur'ân*, Daru ihyâi't-türâsi'l-Arabi, Beyrut, 2002/1422.

Sâlim Ahmed, "el-İmâmü'l-Kastalânî ve âsâruhu'l-ilmîyye", *Mecelletü Câmiati'l-Medîneti'l-Âlemîyye*, Malezya ts., I, 22-24.

es-Sehavî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr, *Fethu'l-muğîs bi Şerhi Elfiyeti'l-hadis*, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-sünne, Kahire 2003/1423.

es-Serahsî, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed, *Usûl*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1993/1413.

Sezgin Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1991/1411.

Siddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2004.

Sifil Ebubekir, *Modern İslâm Düşüncesinin Tenkidi*, Rihle kitap, İstanbul 2013.

es-Süyûtî Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe, Dâru tîbe, Riyad ts.

----- *Savnu'l-mantik*, thk. Ali Sâmi en-Neşşâr, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1970/1390.

es-Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî, *Tabakātu's-Şâfi'iyye*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî- Abdülfettah Muhammed, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, Halep 1918/1338.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed, *el-Milel ve'n-nihal*, Müessesetü'l-halebî, Halep ts.

Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Kâhire 1940/1360.

Şerafeddin Mehmet, "Kerrâmîler", *DFİFD*, 1929, sayı: 11, s. 6-7.

----- "Kelâm Savaşları", *DFİFD*, İstanbul 1932, sayı: 24, s. 18-32.

Şeref Mahmûd el-Kuzât, *İlmü muhtelifi'l-hadis usûlühü ve kavâidühü*, Câmîatü'l-Ürdüniyye, Umman 2001/1421.

eş-Şevkânî Muhammed b. Ali, *el-Fevâidü'l-mecmûa*, thk. Abdurrahman b. Yahya, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut ts.

----- *İrşâdü'l-fühûl ilâ tahkîki'l-hak min-ilmi'l-usûl*, thk. Şeyh Ahmed İnâye, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Dımaşk 1999/1419.

et-Taberânî Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire 1994/1414.

----- *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. Ivaz-Abdülmuhsin b. İbrahim, Daru'l-haremeyn, Kahire ts.

Tahâvî, Ebû Ca'fer b. Muhammed b. Sellâme, *Şerhu Müşkilü'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1994/1414.

Tekineş Ayhan "Müşkilü'l-âsâr", *DİA*, XXXII, 164.

----- "Müşkilü'l-hadis", *DİA*, XXXII, 233.

----- *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul 2002.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaa-i Mustafa, Kahire 1975/1395.

Tsilikgir Chamnti (Çilingir Hamdi), “Hanefilere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması Durumunda Râvinin Fakih Olma Şartı”, *SÜİFD*, 2010, sayı: 21.

Üsâme b. Abdullah el-Hayyât, , *Muhtelifu'l-Hadis beynel-Muhaddisîn ve'l-Usûliyyîn ve'l-fukahâ*, Dâru'l-fazîle, Riyad 2001/1421.

Yavuz Yusuf Şevki, “Müşebbihe”, *DİA*, XXXII, 156-158.

----- *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, Kültür Matbaacılık, İstanbul 1989.

----- “İbn Fûrek”, *DİA*, XIX, 495-498.

----- “Eş‘ariyye”, *DİA*, XI, 447-455.

Yazıcı Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 145.

Yıldız Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 31-48.

Yurdagür Metin, “Haşviyye”, *DİA*, XVI, 426-427.

Yücel Ahmet, *Hadis Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.

ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Hüseyin, *İthâfu's-sâdeti'l-müttekîn bi-Şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Müessesetü't-târîhu'l-Arabî, Beyrut 1994/1414.

ez-Zehbî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985/1405.

----- *el-İber fî haberi men ğaber*, thk. Muhammed Saîd, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1985/1405.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *Esâsü'l-belâĝa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sûd, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1998/1418.

ez-Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedrüddin Muhammed, *el-İcâbe li irâdi mâ istedrakethü Âişetü ale's-sahâbe*, thk. Saîd el-Afgânî, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1970/1390.

Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd, *el-A'lâm*, Dâru'l-ilm, Beyrut 2002/1422.

ÖZGEÇMİŞ

21.11.1978 tarihinde Manisa-Gördes'te doğdu. 1994 yılında Manisa-Salihli Lisesi'nden, 2011 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2013 yılında Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis anabilim dalı yüksek lisans programına yerleşti. Halen Yalova İl Müftülüğü'ne bağlı Abdülhâdî Kur'ân Kursu'nda öğretici olarak görev yapmaktadır.